

MICHAŁ KARA

SKANDYNAWSKI SKARB ZŁOTYCH PRZEDMIOTÓW Z PRZEŁOMU STAROŻYTNOŚCI I ŚREDNIOWIECZA Z MIEJSCOWOŚCI WAPNO, WOJ. PIŁSKIE

SCANDINAVIAN TREASURE OF GOLDEN OBJECTS FROM BETWEEN ANCIENT TIMES AND THE MIDDLE AGES FOUND AT WAPNO, PIŁA DISTRICT

The article presents an analysis of a hoard of golden objects discovered in Wapno in the last century. The analysis was carried out with regard to the contents of the hoard, its character, chronology, and origin. It was determined that the objects (among others Nordic golden brakteats of C type according to O. Montelius) were part of 3 separate Scandinavian deposits (treasures) of ritualistic character, re-buried at the end of the 5th c. – the beginning of the 6th c. AD in gravemounds of Pomeranian culture from the Hallstatt D period. A hypothesis was proposed that the golden treasures most probably belonged to a small group of Scandinavians who in the area of Wapno took up exploitation of local deposits of rock salt as well as initial distribution of this article, considered lucrative and popular in the period of Migration of Nations.

KEY WORDS: hoard, coin, Poland, Scandinavia

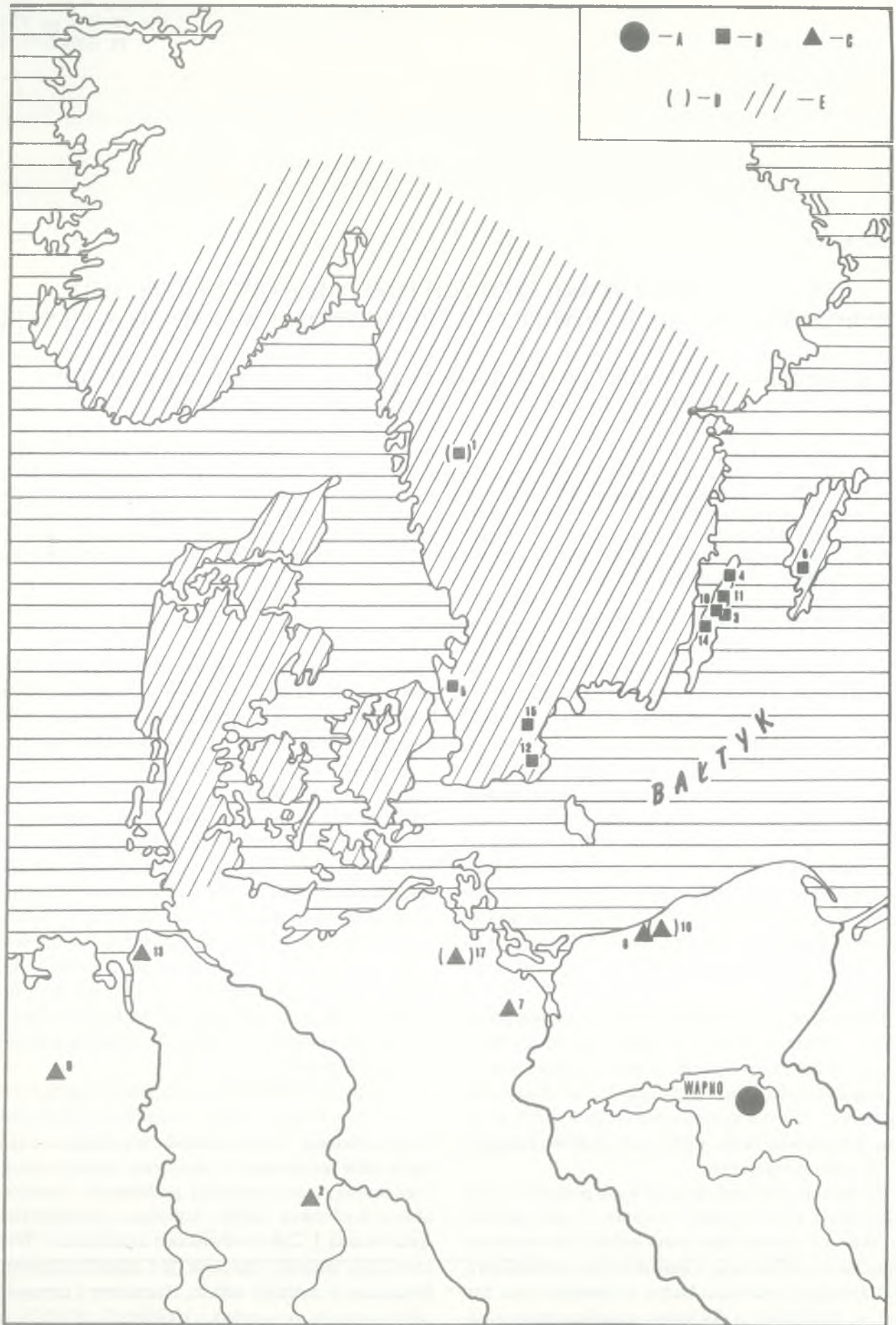
Zespół złotych przedmiotów z okresu wędrówek ludów z Wapna, gm. loco, woj. piłskie (pn. Wielkopolska – ryc. 1), odkryty przypadkowo w 1850 r., doczekał się licznych publikacji. Zainteresowanie badaczy spowodowane zostało charakterem znaleziska (unikatowym w dorzeczu Odry i Wisły) oraz faktem, iż wchodzące w jego skład okazy, zwłaszcza zdobione „brakteaty” (w tym jeden z germańskim napisem runicznym SABAR w tzw. futhark’u) (ryc. 4:3; 5:8-9), wykazują związki ze skandynawskim kręgiem kulturowym V-VI w. Nordyjska proveniencja tych zabytków sprawiła, że odkrycie w Wapnie uznano za ważny argument w dyskusji na temat osadnictwa germańskiego w V-VI stuleciu na ziemiach polskich.

Mimo licznej literatury stan wiedzy o złotych przedmiotach z Wapna nie jest zadowalający. Między badaczami (zwłaszcza z obecnego stulecia) istnieją różnice dotyczące nie tylko chronologii zespołu i etnikonu właściciela, lecz nawet warunków odkrycia, rodzaju znaleziska, jego składu, liczby niektórych okazów oraz miejsca ich przechowywania.

Zrozumiałą jest brak jednakowych poglądów na temat metryki i proveniencji zespołu (wynik sposobu pozyskania zabytków oraz stanu badań), natomiast niejednoznaczne informacje o innych wyżej wzmiankowanych aspektach odkrycia budzą zdziwienie, tym bardziej, że znalezisko to doczekało się kilku sprawozdań-

opisów. Autorami dwu pierwszych były osoby znające miejsce „wykopalisk” oraz część zabytków z autopsji. Wprawdzie opisy te zawierają niekiedy sprzeczne dane, to jednak analiza porównawcza tekstów pozwala uznać te sprzeczności za pozorne (szerzej o tym w dalszej części artykułu). Nasuwa się zatem pytanie: jakie przyczyny złożyły się na różnice dotyczące warunków odkrycia, charakteru znaleziska, jego składu oraz liczby poszczególnych przedmiotów, które występują w pracach powstałych w obecnym stuleciu? Wydaje się, iż stanowią one wynik niedostatecznej analizy informacji zawartych w XIX-wiecznych sprawozdaniach-opisach, sceptycyzmu przejawianego przez część badaczy wobec tych źródeł ponieważ ich autorami byli m.in. amatorzy, znacznej generalizacji faktów oraz błędnej interpretacji niektórych danych, a niekiedy nawet ich hiperinterpretacji.

Celem artykułu jest monograficzne opracowanie znaleziska z Wapna zgodne z aktualnym stanem badań. Przedstawione w nim wnioski wynikają z analizy materiałów archiwalnych (wszystkie zabytki zaginęły) oraz analizy porównawczej podobnych zespołów z okresu wędrówek ludów. Istniejące monograficzne opracowania J. Żaka poświęcone znalezisku z Wapna zawierają wnioski znacznie już zdeaktualizowane, zwłaszcza w zakresie składu, charakteru i chronologii całego zespołu, proveniencji niektórych zabytków oraz

Ryc. 1. Lokalizacja Wapna na tle rejonu zwartego występowania znalezisk złotych „brakteatów” nordyjskich typu C (wg O. Monteliusa) z okresu wędrówek ludów oraz miejsc odkrycia złotych „brakteatów” typu C z terenu Nizy Środkowoeuropejskiego i analogii do dwu dużych, złotych „brakteatów” typu C z Wapna.

1 – Alingås-okolica, Alingås sn. (1 egz.); 2 – Aschersleben, Kr. Aschersleben (2 egz.); 3 – Bostorp, Norra Möckleby sn. (1 egz.); 4 – Dödevi, Högby sn. (1 egz.); 5 – Fjärestad, Fjärestad sn. (1 egz.); 6 – Gerete, Fardhems sn. (1 egz.); 7 – Golm, Kr. Strasburg (1 egz.); 8 – Karlino, woj. Koszalin (6 egz.); 9 – Landegge, Kr. Meppen (3 egz.); 10 – Lilla Istad, Alböke sn. (1 egz.); 11 – Lundeby, Persnäs sn. (1 egz.); 12 – Ravlunda, Ravlunda sn. (1 egz.); 13 – Sievern, Kr. Wesermünde (2 egz.); 14 – Tjusby, Gärdslösa sn. (1 egz.); 15 – Vä, Väsn. (3 egz.); 16 – miejsc. nieznaną, rejon Kołobrzegu lub Koszalina (1 egz.); 17 – miejsc. nieznaną, Bez. Rostock (?) (1 egz.). Legenda: A – znalezisko złotych przedmiotów z Wapna; B – miejsce odkrycia jednej lub kilku analogii do dużych „brakteatów” z Wapna; C – miejsce odkrycia „brakteatu”/„brakteatów” typu C na terenie Nizy Środkowoeuropejskiego; D – lokalizacja przybliżona; E – rejon zwartego występowania znalezisk „brakteatów” typu C (rys. J. Sawicka)

Fig. 1. The localization of Wapno against the background of dense occurrence of discoveries of golden brakteats of Nordic type C (according to O. Montelius) from the Migration period, places where golden brakteats of C type from lowlands in central Europe were discovered, and analogies to two big golden brakteats of C type from Wapno

1 – Alingås-vicinity, Alingås sn. (1 item); 2 – Aschersleben, Kr. Aschersleben (2 items); 3 – Bostorp, Norra Möckleby sn. (1 item); 4 – Dödevi, Högby sn. (1 item); 5 – Fjärestad, Fjärestad sn. (1 item); 6 – Gerete, Fardhems sn. (1 item); 7 – Golm, Kr. Strasburg (1 item); 8 – Karlino, Koszalin district (6 items); 9 – Landegge, Kr. Meppen (3 items); 10 – Lilla Istad, Alböke sn. (1 item); 11 – Lundeby, Persnäs sn. (1 item); 12 – Ravlunda, Ravlunda sn. (1 item); 13 – Sievern, Kr. Wesermünde (2 items); 14 – Tjusby, Gärdslösa sn. (1 item); 15 – Vä, Vä sn. (3 items); 16 – place unknown, Kołobrzeg or Koszalin vicinity (1 item); 17 – place unknown, Bez. Rostock (?) (1 item); A – place of discoveries of golden objects from Wapno; B – place of discovery of one or more analogies to big brakteats from Wapno; C – place of discovery of a brakteat/brakteats of C type on the area of lowlands in central Europe; D – approximate location; E – area of dense occurrence of brakteats of C type (drawn by J. Sawicka)

etnikonu właściciela (por. Żak 1953, 80-116; tenże 1962, 56-59, 103 n.).

Charakterystykę zbioru złotych przedmiotów z Wapna rozpocznę od omówienia warunków ich odkrycia oraz ustalenia składu zespołu i losu zabytków. Jest

to możliwe wyłącznie w oparciu o analizę porównawczą opisów znaleziska, zwłaszcza pochodzących z 2 połowy ubiegłego stulecia (najwartościowsze poznawczo informację cytuję poniżej w porządku chronologicznym¹).

HISTORIA ODKRYCIA I LOSY ZNALEZISK

Po raz pierwszy o złotych zabytkach z Wapna i warunkach ich odkrycia napisał T. Wolański (1852, 47 oraz tabl. 8:38-39). Stwierdził on, iż „(...) Florian Wilkoński polecił w początkach maja 1850 usunąć pagórek, znajdujący się na polu, na obszarze jego majątku Wapno, położonego niedaleko miasta Gołańcz, w okręgu wągrowieckim(...); w pagórku tym robotnicy znaleźli grób zbudowany z kamieni polnych, który zawierał kilka urn z popiołami. W jednej z nich znajdowały się, oprócz małego złotego naczynia i kilku fragmentów złotych łańcuchów, trzy takie same amulety, podobne typologicznie do dotąd znanych. Jeden z nich jest większych rozmiarów, dwa pozostałe mniejsze. Jeszcze przed moim przybyciem w celu przyjrzenia się znalezisku właściciel odstąpił małe naczynie i łańcuchy oraz jeden z mniejszych złotych brakteatów Kgl. Museo (Königliches Museum – M.K.) w Berlinie”².

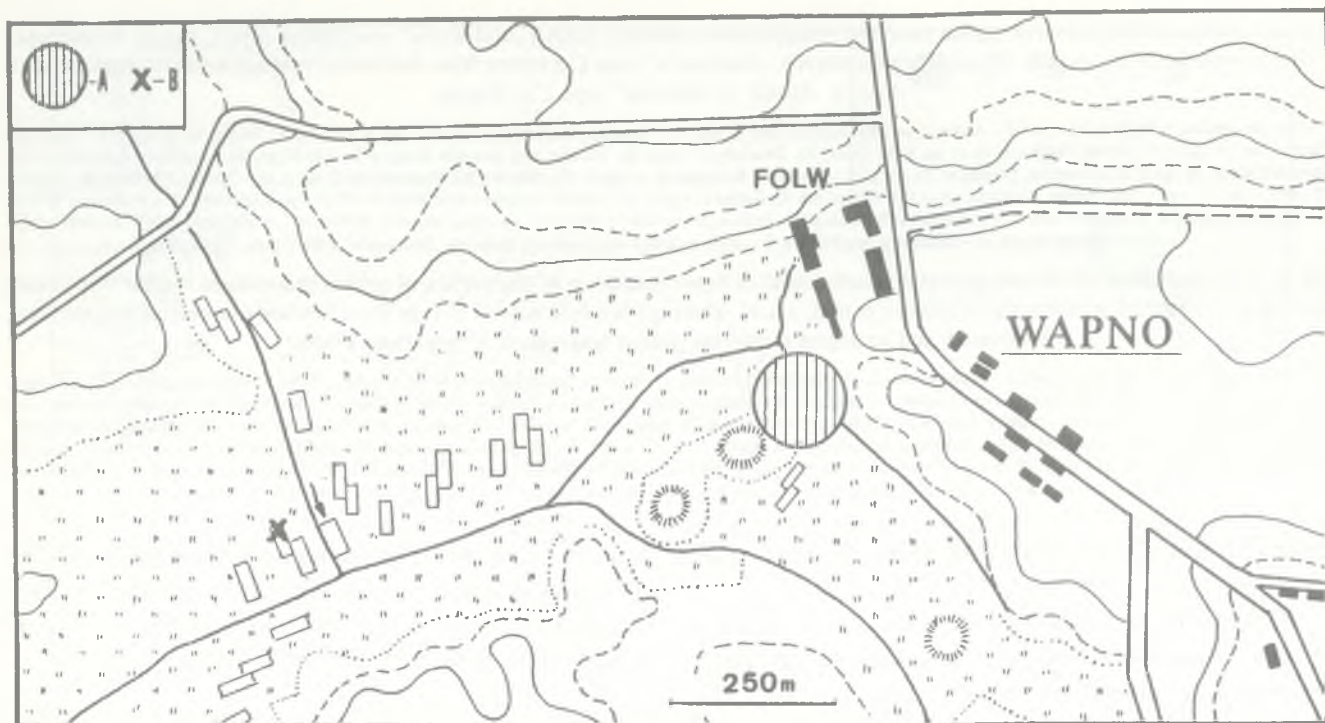
Kolejnym badaczem, który scharakteryzował znalezisko z Wapna był G. A. Crüger (1872, 15, 17-18). We-

ług niego w pobliżu wsi Wapno „(...) stoi i stało kilka tzw. mogił (grobow). Są to zbudowane regularnie z głazów narzutowych nasypy kamienne o długości od 50 do 100 stóp, szerokości 20 do 50 stóp i wystające od 6 do 8 stóp ponad powierzchnię ziemi; w ziemi tkwią one 2 do 5 stóp, mierzą zatem ogółem w pionie od 8 do 13 stóp. Chcąc zużyć kamienie do wzniesienia budynków gospodarskich, kazał właściciel jeden z takich kamiennych nasypów aż do podstawy rozebrać. Tam znajdowały się urny z grubej masy (glinianej – M.K.) ze szczątkami kostnymi, węglem (drzewnym – M.K.) i popiołem, jak również cztery brakteaty, tzn. monety tłoczone tylko z jednej strony, z cienkiej złotej blachy. Na jednym z nich przedstawiony jest nader prostym rysunkiem jeździec z rozwianymi włosami, ze starogreckim napisem na otoku (...). Na większej monecie znajduje się uszko i wydaje się, że była ona monetą pamiątkową lub służyła za amulet (...)”³. W tej samej pracy

¹ Pełny wykaz prac z XIX-1 połowy XX w. poświęconych Wapnu publikuje J. Żak (1953, 80-83). W zestawieniu pominąłem prace, których autorzy powtarzają informację cytowane poniżej.

² „(...) Florian von Wilkoński liess Anfang Mai 1850 auf seinem Gute Wapno unweit der Stadt Gołańcz Wągrowiecer Kreises, (...), einen Hügel im Felde abtragen, in welchem die Arbeiter ein aus Feldsteinen zusammengefügtes Grab fanden, das mehrere Urnen mit Asche enthielt. In einer derselben befanden sich, neben einem kleinen goldenen Gefässe und mehreren Fragmenten goldener Ketten, drei dergleichen Amulette, den bisher bekannten im Typus ähnlich. Eines derselben im grösseren Format, die anderen beiden kleiner. Bevor ich noch den Fund zu sehen bekam, hatte der Besitzer das kleine Gefäss nebst Ketten und einem der kleineren Goldbrakteaten dem Kgl. Museo in Berlin abgetreten.”

³ „(...) stehen und standen einige sogenannte Mogillen (Grabstätten). Es sind dieses regelmässig von erratischen Blöcken aufgepackte Steinhäufen von 50 bis 100 Fuss Länge, 20 bis 50 Fuss Breite und 6 bis 8 Fuss über der Erde hervorragend; in dieselbe reichen sie 2 bis 5 Fuss, haben also eine Gesamthöhe von 8 bis 13 Fuss. Um die Steine zu landwirtschaftlichen Gebäuden zu verwenden, liess der Besitzer einen solchen Steinhäufen ab- und bis zur Sohle ausbrechen. Dort fanden sich Urnen aus der rohen Masse mit Knochenresten, Kohlen und Asche, aber auch vier Bracteaten, d.h. Münzen, welche nur auf einer Seite ein Gepräge haben, aus dünnem Goldblech. Es ist auf denselben in sehr roher Zeichnung ein Ritter mit fliegendem Haare dargestellt, in einer altgriechischen Randschrift (...). An der einen grösseren Münze befindet sich ein Henkel, und es dürfte die Ansicht, dass diese als Denkmünze oder Amulett gedient hat (...)” (Crüger 1872, 17-18).

Ryc. 2. Wapno, woj. Piła. Plan sytuacyjny.

A – przybliżona lokalizacja cmentarzyska kurhanowego ludności kultury pomorskiej z okresu Hallstatt D – miejsce odkrycia złotych przedmiotów z okresu wędrówek ludów (z tego terenu pochodzi fragment urny twarzowej kultury pomorskiej znalezionej w 1954 r.); B – miejsce odkrycia fragmentu glinianego naczynia (urny?) kultury pomorskiej (lub lużyckiej?) w 1954 r. (wg Żaka 1985)

Fig. 2. Wapno site, Piła district. The plan.

A – approximate localization of the grave-mound cemetery of Pomeranian culture from the Hallstatt D period – the place of discovery of golden objects from the Migration period (from this area comes a fragment of facial urn of Pomeranian culture found in 1954); B – the place where a fragment of a clay vessel (urn?) of Pomeranian or Lusatian(?) culture was discovered in 1954 (according to Żak 1985).

zamieścił on również następującą informację: „W pobliżu Wapna pod dużym podłużnym czworokątnym, regularnym około osiem stóp wysokim skupiskiem kamieni znalazło się w kilku z licznie tam znalezionych urn, jak opisane pod (ryciną – M.K.) 1. (por. ryc. 3 w niniejszym artykule – M.K.), kilka złotych brakteatów ze starogreckim napisem”⁴.

Informacje T. Wolańskiego i G. A. Crügera uzupełnił o nowe dane dotyczące rodzaju i ilości zabytków W. Schwartz (1875, 5). Napisał on: „Wapno – 'kilka tzw. mogił. w nich urny ze złotymi brakteatami, z których jeden z uszkiem'. Cr. p. 18.42 (Crüger, s. 18, 42 – M.K.) 'złoty pierścienek, 3 pierścienie spiralne i 6 obrączek. muzeum berlińskie. II.3489-94’”⁵.

Krótki, lecz bardzo wartościowy opis znaleziska z Wapna przedstawił J. N. Sadowski (1877, 55): „Wapno(...). Mogiły kamienne (nasyp stożkowy). (...) Na spodzie jednej z tych mogił, którą rozebrano, znaleziono

popielnice, a w nich nie oznaczone dotąd brakteaty złote, z których jeden z napisem do run podobnym. W innych popielnice, paciorki, złoty pierścienek i kilka przedmiotów żelaznych (wiek żelazny)”.

W 1875 r. K. Müllenhoff (1875, 250 n.) opublikował nowe informacje o miejscu przechowywania

Ryc. 3. Gliniana popielnica antropomorficzna ludności kultury pomorskiej z okresu Hallstatt D przedstawiona przez G. A. Crügera jako analogia do urn z Wapna, w których znaleziono „brakteaty” i inne złote przedmioty (wg Żaka 1985)

Fig. 3. A clay anthropomorphic cinerary urn of Pomeranian culture from the Hallstatt D period presented by G. A. Crüger as an analogy to the urns from Wapno where brakteats and other golden objects were found (according to Żak 1985).

⁴ „Bei Wapno unter einem grossen länglich viereckigen, regelmässig etwa acht Fuss hoch aufgesetzten Steinhäufelager fand man in einigen der zahlreichen dort aufgefundenen Urnen, wie ad 1. beschrieben, einige goldene Bracteaten mit altgriechischer Inschrift.” (Crüger 1872, 15).

⁵ „Wapno – 'einige sogen. Mogillen. darunter Un. mit goldenen Bracteaten, von denen einer gehenkelt'. Cr. p. 18. 42. goldener Fingerring, 3 Spiralringe u. 6. Reifen. Berl. Mus. II. 3489-94.”

niektórych złotych znalezisk z Wapna. Niemal 15 lat później powtórzył je R. Henning (1889, 121-122 oraz ryc. 16 i tabl. 4:11) w pracy poświęconej niemieckim zabytkom runicznym. Podobnie jak K. Müllenhoff, omawiając okoliczności odkrycia i skład zespołu z Wapna, wykorzystał on ustalenia T. Wolańskiego i G. A. Crügera, które odpowiednio skompilował. Według niego w pobliżu wsi Wapno „(...) stoi i stało kilka tzw. mogił lub kurhanów, nasypy kamienne zbudowane regularnie z głazów narzutowych (...). Chcąc zużyć kamienie do wzniesienia budynków gospodarskich, kazał właściciel (pan Wilkonski) jeden z takich kamiennych nasypów aż do podstawy rozebrać. Tam znajdowały się urny formowane ręcznie, ze szczątkami kostnymi, węglem (drzewnym – M.K.) i popiołem, jak również cztery złote brakteaty”. Tak poinformował radca budowlany G. A. Crueger, który ‘krótco po odkryciu, jak mniema, wiosną 1852, był na miejscu’. Natomiast według informacji pana Wolańskiego brakteat (chodzi o egzemplarz z runicznym napisem SABAR; por. ryc. 5:9 w niniejszym artykule – M.K.) miał zostać znaleziony już w maju 1850 i wraz z naczyniem oraz małymi łańcuchami został przekazany do muzeum berlińskiego. W przypadku ostatnich przedmiotów brak jednak dalszych śladów ich istnienia (w muzeum – M.K.), podczas gdy brakteat runiczny (...), wraz z innym (brakteatem – M.K.) pozbawionym runów z Wapna (por. ryc. 5:8 w niniejszej pracy – M.K.), (...) jest przechowywany w Königliches Museum”⁶.

Cenne uwagi dotyczące warunków odkrycia oraz rodzaju i ilości przedmiotów wchodzących w skład znaleziska z Wapna zawdzięczamy J. Kostrzewskiemu (1923, 208-209 oraz ryc. 764-765). Na podstawie analizy danych archiwalnych oraz najprawdopodobniej własnych studiów muzealnych przeprowadzonych w Berlinie, ustalił on, że w dorzeczu Odry i Wisły „(...) zaledwie kilka grobów odnieść możemy z pewnością do tego czasu (tzn. do V-VI w. n.e. – M.K.), w dodatku rozkopanych nieumiejętnie, mianowicie mogiły kamienne (kurhany), odkryte w roku 1850 w Wapnie w pow.

⁶ „(...) stehen und standen einige sogenannte Mogillen oder Grabhügel, regelmässig von erratischen Blöcken aufgepackte Steinhäufen (...). Um die Steine zu landwirtschaftlichen Gebäuden zu verwenden, liess der Besitzer (ein Herr von Wilkonski) einen solchen Steinhäufen ab- und bis zur Sohle ausbrechen. Dort fanden sich Urnen, roh aus freier Hand geformt, mit Knochenresten, Kohlen und Asche, aber auch vier Goldbracteaten.’ So berichtet der Baurath G. A. Crueger, der ‘kurz nach der Auffindung, wie er meint, im Frühjahr 1852, an Ort und Stelle war’. Dagegen soll nach der Angabe eines Herrn von Wolański der Bracteate schon im Mai 1850 gefunden und nebst einem Gefässe und kleinen Ketten ins Berliner Museum gekommen sein. Von den letzteren Gegenständen ist indessen keine Spur mehr vorhanden, während der Runenbracteate (...), nebst einem anderen runenlosen aus Wapno, (...), im Königlichen Museum aufbewahrt wird.”

wągrowieckim. Z rozmaitych częściowo sprzecznych wiadomości, zawartych w opisach tych mogił, można wywnioskować przynajmniej tyle, że były to groby ciepłopalne, które zawierały kilka urn z kośćmi palonymi, węglami i popiołem, dalej trzy lub cztery brakteaty złote (conajmniej dwa z nich zaopatrzone były w uszka rurkowate do zawieszania) wreszcie pierścionek złoty i trzy małe pierścienie spiralne. Same mogiły zbudowane były z kamieni polnych i były od 15-30 m długie, od 6-15 m szerokie a 2-2,5 m wysokie”. Ponadto bardzo istotne informacje zamieścił J. Kostrzewski w przypisie do cytowanego tekstu: „Dwa brakteaty z uszkami (1 duży, 1 mały), pierścień złoty i 3 pierścionki spiralne znajdują się w ‘Mus. f. Völkerkunde’ w Berlinie (II, 5689-5695), jeden zaś brakteat duży bez uszka w Muz. Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu. – Wolański wspomina jeszcze o naczyniu złotem i ułamkach łańcuszków złotych (ostatnie są zapewne identyczne z pierścionkami spiralnymi), inne źródła wymieniają jeszcze 6 obręczy, paciorki i przedmioty żelazne”. Ustalenia te powtórzył J. Kostrzewski w innych pracach, zwiększając jedynie liczbę spiralnych pierścieni do sześciu oraz ograniczając miejsce odkrycia złotych przedmiotów do jednego kurhanu (por. Kostrzewski 1939-1948, 352; tenże 1949, 228; tenże 1955, 264).

Znalezisko z Wapna scharakteryzował również E. Petersen (1939, 72-73, 118, 132 oraz ryc. 106-107). Opublikował on informacje o warunkach odkrycia i rodzaju zabytków, których brak w pracach wcześniejszych badaczy. Jego zdaniem w Wapnie natrafiono w 1850 r. na skarb, „z którego, jak się zdaje część zaginęła”. Dalej pisze: „W najstarszych sprawozdaniach mowa jest o naczyniu grubej roboty, w którym miały się znajdować brakteaty, pierścionki i lancetowatego kształtu zawieszki (?); wymienia się tam również zabytki żelazne. Dwa brakteaty (jeden duży, jeden mały), złoty pierścionek i trzy spiralne pierścionki znajdują się w Staatl. Mus. Berlin (Staatliches Museum w Berlinie – M.K.) (II, 5689-5695), jeden mały brakteat z brakującym uszkiem w Muz. Poznańskim”⁷. W tej samej pracy E. Petersen stwierdził też, że skarb z Wapna, złożony z trzech złotych brakteatów, trzech spiralnych pierścieni oraz zamkniętego pierścionka, został znaleziony w 1850 r. w pobliżu kurhanów (ryc. 4).

Odmienne niż pozostali badacze okoliczności odkrycia oraz skład znaleziska z Wapna scharakteryzował

⁷ „In den ältesten Berichten ist von einem rohen Tongefäss, in dem sich die Bracteaten, Fingerringe und lanzettförmige Anhänger (?) befunden haben sollen, die Rede; auch eiserne Fundstücke werden dort erwähnt. Zwei Bracteaten (ein grosser, ein kleiner), ein Goldfingerring und drei Spiralfingerringe liegen im Staatl. Mus. Berlin (II, 5689-5695), ein kleiner Brakteat mit Henkelöse liegt im Mus. Posen” (Petersen 1939, 72-73).

Ryc. 4. Wybór złotych przedmiotów z okresu wędrówek ludów odkrytych w kurhanach ludności kultury pomorskiej z okresu Hallstatt D w m. Wapno: 1 – „dęty” (?) pierścionek; 2 – ogniwo łańcucha; 3 – „zawieszka brakteatowa” z runicznym napisem SABAR (skala ca 1:1; wg Kossinny 1939)

Fig. 4. Selection of golden objects from the Migration period discovered in grave-mounds of Pomeranian culture from the Hallstatt D period in Wapno: 1 – a ring; 2 – a chain link; 3 – brakteat pendant with a runic inscription SABAR (scale ca 1:1, according to Kossinna 1939).

J. Żak (1962, 56-58, 207-208; 1980, 318-319 oraz ryc. 159-160; zob. też Żak 1953, 80-84). Swoje ustalenia oparł on na analizie informacji opublikowanych przez poprzedników (ryc. 5). Według niego w neolityczny, ziemno-kamienny kurhan typu kujawskiego, o wymiarach 6,6 x 16,5 m i wysokości 1,98-2,54 m⁸, został wtórnie wkopany męski grób ciałopalny z okresu wędrówek ludów. W grobie tym natrafiono na „(...) przynajmniej jedno naczynie gliniane (popielnicę), w którym znajdowały się: 4 złote wisioriki brakteatowe (...), w tym jeden z napisem runicznym SABAR, (...) dalej złote naczynko, 9 ogniwi łańcucha, złoty pierścionek, kilka lub kilkanaście paciorków szklanych i żelazny wisior lancetowaty(...), oraz fragment żelaza (włócznia?)” (por. Żak 1980, 319).

Przytoczoną powyżej literaturę przedmiotu można podzielić na dwie grupy.

Do pierwszej należą prace T. Wolańskiego, G. A. Crügera i J. N. Sadowskiego, które stanowiły podstawę źródłową dla ustaleń pozostałych badaczy. Zawarte w nich informacje o znalezisku z Wapna uzupełniają się wzajemnie.

Publikacje T. Wolańskiego oraz G. A. Crügera – wiadomości o odkryciu zaczerpnęli od właściciela Wapna F. Wilkońskiego – powstały przypuszczalnie

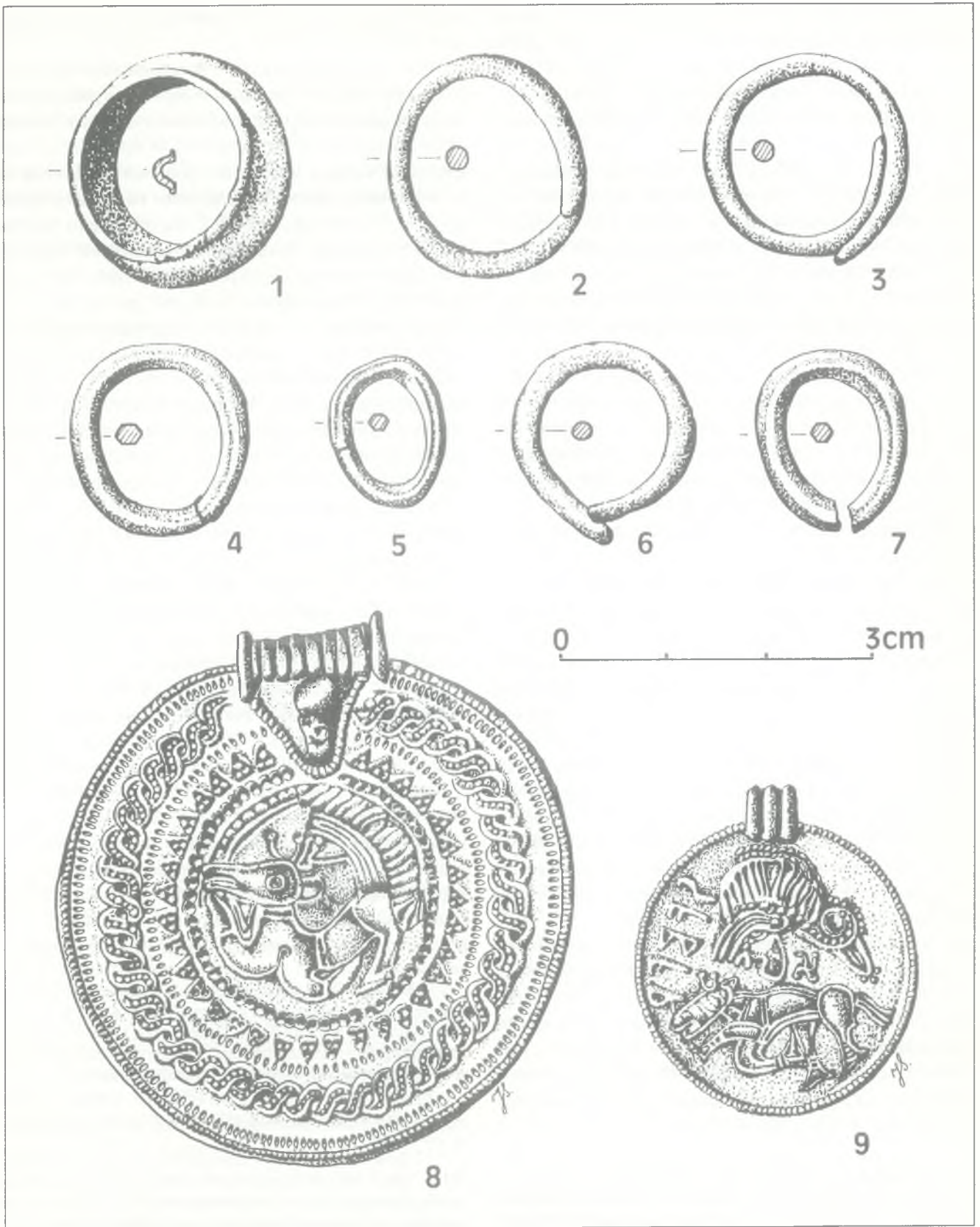
⁸ Na podstawie badań weryfikacyjno-powierzchniowych, przeprowadzonych wspólnie z M. Perzyńską w 1954 r., J. Żak określił przypuszczalną lokalizację kurhanu (por. Żak 1962, 56 oraz ryc. 14; tenże 1985, 30-31 oraz ryc. 6).

niezależnie od siebie. Istniejące między nimi różnice sprowadzają się do liczby złotych „zawieszek brakteatowych” oraz glinianych popielnic, w których okazy te były zdeponowane. Jak już wspomniałem sprzeczności te mają jednak charakter pozorny. Wynikają one najprawdopodobniej z faktu, że T. Wolański – próbujący udowodnić znajomość pisma runicznego wśród Słowian – opublikował wyłącznie zespół z „brakteatem” runicznym, stanowiący jeden z kilku depozytów złotych przedmiotów odśloniętych w Wapnie. Natomiast G. A. Crüger wymienił wszystkie „zawieszki brakteatowe”, ponieważ potwierdzały one, jego zdaniem, hipotezę o przemarszu wojowników greckich znad Wisły w rejon dorzecza Renu. Wzmianka G. A. Crügera o 4 „brakteatach” znalezionych w kilku urnach pod nasypem kurhanu, nie dyskredytuje informacji T. Wolańskiego o 3 „brakteatach” znajdujących się w jednej z popielnic tegoż kurhanu. Brak również przesłanek aby twierdzić, iż T. Wolański pomylił się lub został wprowadzony w błąd.

Dane J. N. Sadowskiego o przedmiotach odkrytych w innych kurhanach z Wapna – mimo, iż nie wymieniają ich poprzednicy – zasługują na zaufanie. W przeciwieństwie do T. Wolańskiego i G. A. Crügera, którzy ograniczyli się do omówienia konkretnych zabytków z jednej mogiły, przedstawił on bowiem – zgodnie z założeniem pracy – krótką charakterystykę całego cmentarzyska. Niewykluczone, że informacje te uzyskał od właściciela majątku w Wapnie.

Dane opublikowane przez T. Wolańskiego, G. A. Crügera i J. N. Sadowskiego potwierdzają protokoły nabytków Königliches Museum w Berlinie, gdzie do początku obecnego stulecia przechowywane były niektóre złote zabytki z Wapna (por. Müllenhoff 1875, 254; Schwartz 1875, 5; Mackeprang 1952, 183 nr kat. 330). Pogląd J. Kostrzewskiego (1923, 208; 1949, 228) o dziewiętnastowiecznych bałamutnych i częściowo sprzecznych opisach odkrycia z Wapna należy uznać w tym przypadku za pozbawiony podstaw.

W skład drugiej grupy publikacji wchodzi pozostałe ww. prace. Ich autorzy opierają się na opisach T. Wolańskiego, G. A. Crügera oraz J. N. Sadowskiego, niekiedy kompilując je lub cytując niemal dosłownie. Mimo to prace te zawierają liczne sprzeczności, których przyczyny omówiłem we wstępie. Wnoszą natomiast istotne dane o miejscu przechowywania konkretnych zabytków, które wraz z informacjami z protokołów Königliches Museum w Berlinie pozwalają w znacznym zakresie odtworzyć ich losy od odkrycia w połowie XIX w. do zaginięcia pod koniec II wojny światowej. W przeciwieństwie do prac grupy pierwszej mają one dla ustalenia składu zespołu z Wapna i okoliczności jego znalezienia wartość drugorzędą.

Ryc. 5. Wybór złotych przedmiotów z okresu wędrówek ludów odkrytych w kurhanach ludności kultury pomorskiej z okresu Hallstatt D w m. Wapno: 1 – „dęty” (?) pierścienek; 2-7 – ogniwa łańcuchów; 8 – duża „zawieszka brakteatowa”; 9 – mała „zawieszka brakteatowa” z runicznym napisem SABAR (wg Żaka 1962 z uzup. autora)

Fig. 5. Selection of golden objects from the Migration period discovered in grave-mounds of Pomeranian culture from the Hallstatt D period in Wapno: 1 – a ring; 2-7 – chain links; 8 – a big brakteat pendant; 9 – a small brakteat pendant with a runic inscription SABAR (according to Żak 1962, supplemented by the author).

Analiza przytoczonych powyżej tekstów pozwala sformułować następujące wnioski dotyczące warunków odkrycia i składu zespołu z Wapna oraz losów i miejsca przechowywania poszczególnych arcyfaktów:

1. Na pierwsze zabytki natrafiono przypadkowo podczas rozwożenia kamiennego nasypu kurhanu w styczniu lub maju 1850 r.⁹ Były to 3 złote „brakteaty”, małe naczynie ze złota, kilka złotych łańcuchów oraz kilka glinianych popielnic. Informacje o nich opublikował T. Wolański, który zwiedził stanowisko w latach 1850-1852. Sądząc z daty widniejącej na protokole nabytków Königliches Museum w Berlinie najprawdopodobniej w tym samym roku znaleziono także złoty pierścienek. Czas odkrycia pozostałych popielnic, czwartego „brakteatu” ze złota, paciorków i kilku żelaznych przedmiotów pozostaje nieznany. Są one wzmiankowane przez G. A. Crügera (w Wapnie był wiosną 1852 r.) i J. N. Sadowskiego. Wolno zatem wnosić, iż zabytki te odsłonięto między 1850 a 1877 r. („brakteat” zapewne w 1850 r. lub trochę później, ponieważ znajdował się w tym samym kurhanie co pozostałe zawieszki).

2. Kurhan wraz kilkoma podobnymi mogiłami tworzył cmentarzysko, które zostało całkowicie rozkopane najprawdopodobniej w XIX w. Podczas prospekcji powierzchniowej pól wokół wsi Wapno, przeprowadzonej w 1954 r. przez M. Perzyńską i J. Żaka, nie stwierdzono już żadnego kurhanu. Natrafiono jedynie na fragment naczynia analogicznego do okazu opisanego przez G. A. Crügera. Na podstawie miejsca odkrycia skorupy J. Żak (1985, 30-31 oraz ryc. 6) uznał, iż nekropola mogła zajmować niewielkie, płaskie, niezabudowane wzniesienie (92,3 m n.p.m.), oddalone ok. 100-150 m na pd. zach. od zabudowań b. folwarku w Wapnie (por. ryc. 2). Zarówno folwark, jak i okoliczny teren stanowiły w 1850 r. własność Floriana Wilkońskiego.

3. Kurhany miały kształt wydłużonego czworokąta¹⁰ o wymiarach ok. 6-16 x 16-30 m, ich wysokość wynosiła ok. 2-2,5 m. Tworzyły je regularne nasypy, składające się z ziemi oraz głazów narzutowych i kamieni polnych zagłębianych w podłoże od ok. 0,5 do 1,5 m. Nasypy przykrywały liczne gliniane popielnice, które – być może – mieściły się w kamiennych czworokątnych

skrzyniach (ostatniej informacji brak jednak w źródłach archiwalnych).

4. Na cmentarzysku w Wapnie stwierdzono 3 depozyty złotych przedmiotów, z tego 2 w jednym kurhanie. Najdokładniej został scharakteryzowany depozyt nr 1 – opublikowany najwcześniej. Wraz ze szczątkami kostnymi, węglem drzewnym i popiołem znajdował się on w glinianej, ręcznie lepionej urnie twarzowej (opisał ją G. A. Crüger; por. ryc. 3), którą odsłonięto pod kamiennym nasypem kurhanu, w towarzystwie licznych popielnic o analogicznych formach. W skład depozytu wchodziły: a) nieokreślone małe naczynie ze złota¹¹; b) 3 złote „brakteaty” – 1 duży ze stylizowanym motywem jeźdźca i zatartym plastycznym wizerunkiem twarzy ludzkiej pod rurkowatym uszkiem (ryc. 5:8), 1 mały z uszkiem, stylizowanym wyobrażeniem jeźdźca i lewobieżnym, germańskim napisem runicznym SABAR (ryc. 5:9) oraz 1 o nieokreślonym zdobnictwie, wielkością zbliżony do okazu drugiego¹²; c) kilka (może 2) złotych łańcuchów złożonych co najmniej z 3 ogniw wykonanych z owalnego drutu (zapewne identyczne z 3 spiralnymi pierścieniami wymienianymi w literaturze – ryc. 5:2, 3, 6) oraz co najmniej z 6 ogniw sporządzonych z drutu o przekroju wielokątnym (najprawdopodobniej odpowiadają 6 obrączkom-pierścieniom wzmiankowanym przez W. Schwartza, J. Kostrzewskiego i M. B. Mackepranga – ryc. 5:4, 5, 7)¹³. Skład zespołu opublikowany przez E. Petersena oraz J. Żaka, jak również informacja E. Petersena o odkryciu złotych przedmiotów w pobliżu kurhanów, nie znajdują potwierdzenia w najstarszych doniesieniach o znalezisku. Brak jednocześnie przesłanek pozwalających zakładać, że E. Petersen oraz J. Żak znali inne źródła archiwalne, poza cytowanymi powyżej, traktujące o wynikach „wykopalisk” w Wapnie¹⁴. W skład depozytu nr 2 wchodził złoty „brakteat” z utraconym (?) uszkiem, który wielkością, zdobnictwem oraz techniką wykonania nawiązy-

¹¹ Według J. Żaka (1962, 103) była to kapsułka o półkulistym dnie (tzw. bulla), sporządzona na terenie państwa bizantyńskiego, przypuszczalnie w Egipcie (?). Ustaleń tych nie można jednak zaakceptować – zabytek bowiem zaginął, nie zachowała się również informacja o jego formie i technice wykonania.

¹² Ustalenia J. Żaka (1953, 86; 1962, 58) dotyczące formy i ikonografii „brakteatu” nie znajdują potwierdzenia w źródłach archiwalnych.

¹³ Zainwentaryzowanie w Königliches Museum w Berlinie w 1850 r. trzech pierścieni-ogniw pod trzema różnymi numerami a sześciu ogniw pod jednym (por. Mackeprang 1952, 183 nr kat. 330) pozwala domniemywać, biorąc pod uwagę pedanterię ówczesnych muzealników niemieckich, że sześć ostatnich okazów było spiętych w łańcuch, o którym pisze T. Wolański (por. Żak 1953, s. 84 przypis 51 oraz s. 100). W podobny sposób zainwentaryzowano te same zabytki w 1 połowie obecnego stulecia w Staatliches Museum w Berlinie (zob. Żak 1953, 84).

¹⁴ O licznych błędach faktograficznych w pracy E. Petersena por. Kostrzewski 1946, 1-29.

⁹ Informację o rozkopywaniu kurhanu na początku maja 1850 r. publikuje T. Wolański (1852, 47). Natomiast w świetle wypisów z protokołów nabytków Königliches Museum w Berlinie, sporządzonych w 1942 r. przez W. Unverzagta dla M. B. Mackepranga (por. tenże 1952, 183 nr kat. 330), pierwsze złote przedmioty z Wapna – dar Floriana Wilkońskiego – trafiły do zbiorów muzeum 24.01.1850 r. Niewykluczone jednak, że W. Unverzagt pomylił się odczytując miesiąc (np. niestarannie napisane „V” mógł potraktować jako „I”).

¹⁰ Informacja ta jest pewna wyłącznie dla kurhanu ze złotymi „brakteatami”.

wał do dużego „brakteatu” z depozytu nr 1 (zob. Żak 1953, 86; tenże 1962, 58). Odsłonięto go w tym samym kurhanie co pozostałe „zawieszki brakteatowe”. Wbrew twierdzeniu E. Petersena oraz J. Żaka znajdował się on jednak w innej glinianej popielnicy twarzowej, przykrytej (podobnie jak urna z depozytem nr 1) kamiennym nasypem. Według informacji J. N. Sadowskiego inne kurhany z Wapna dostarczyły złotego pierścionka (depozyt nr 3), paciorków¹⁵, glinianych popielnic oraz kilku nieokreślonych przedmiotów żelaznych. W przypadku pierścionka chodzi najprawdopodobniej o okaz wzmiankowany przez W. Schwartz, J. Kostrzewskiego oraz E. Petersena, przekazany w 1850 r. do Königliches Museum w Berlinie. Jego fotografię (zob. ryc. 4:1; 5:1) opublikowali G. Kossinna (1939), E. Petersen (1936; 1939) i J. Kostrzewski (1939-1948). O sposobie zdeponowania paciorków, pierścionka i żelaznych przedmiotów w obrębie mogiły oraz ich ewentualnym współwystępowaniu w ramach konkretnego zespołu brak danych. Dlatego też podejmowane przez niektórych badaczy (Petersen 1939, 72-73; Żak 1962, 57; tenże 1980, 318-319; tenże 1985, 31) próby lokowania pierścionka w popielnicy są bezpodstawne. W źródłach archiwalnych brak również potwierdzenia informacji E. Petersena (powtórzył ją J. Żak), iż na cmentarzysku kurhanowym w Wapnie odkryto zawieszki lub zawieszki (?) lancetowatego kształtu.

5. Złoty, „dęty” (?) pierścionek, małe naczynie ze złota, 9 złotych ogniwi łańcuchów (3 w kształcie spiralnych pierścieni i 6 w formie pierścieni-obraczek) oraz mały, złoty „brakteat” o nieokreślonym zdobnictwie – w pracy R. Henninga (1889, 121-122) i M. B. Mackepranga (1952, 183 nr kat. 330) błędnie określony jako okaz z napisem runicznym – zostały przekazane w 1850 r. przez Floriana Wilkońskiego Königliches Museum w Berlinie. Nie wszystkie zabytki trafiły jednak do zbiorów muzeum. Na protokole z 1850 r. widnieją tylko: a) złoty „brakteat” – nr II.3489 (zaginiął w 1874 r., brak go w spisach kontrolnych z 1886-1887 i 1902 r.); b) złoty pierścionek na palec – nr II.3490; c) 3 spiralne pierścienie ze złota – nr II.3491-93; d) 6 złotych pierścieni spiralnych spiętych najprawdopodobniej w łańcuch – nr II.3494 (2 zaginięły w 1874 r.). Losy złotego naczynka pozostają nieznane. Duża „zawieszka brakteatowa” z motywem stylizowanego jeźdźcy i plastycznym wizerunkiem twarzy ludzkiej oraz mały „brakteat” z rurkowatym uszkiem i runicznym napisem SABAR dostał się do Königliches Museum w Berlinie

¹⁵ Zdaniem J. Żaka (1962, 57, 104; 1980, 319; 1985, 30-31) odkryto kilka lub kilkanaście szklanych okazów pochodzących z basenu naddunajskiego albo Nadrenii. Ustalenia te nie znajdują potwierdzenia w źródłach archiwalnych. O ilości, formie i tworzywie paciorków brak bowiem jakichkolwiek informacji (ich los jest nieznany).

w 1866 r. Przesłał je von Olfers (zob. Mackeprang 1952, 183 nr kat. 330). Przedtem stanowiły one własność F. Wilkońskiego, który udostępnił je T. Wolańskiemu i G. A. Crügerowi podczas ich wizyty w Wapnie w latach 50-tych XIX w. Większą zawieszki zainwentaryzowano pod numerem II.5689, natomiast mniejszą pod numerem II.5690. W Königliches Museum w Berlinie istniały zatem 2 protokoły znalezisk z Wapna: z 1850 i 1866 r. K. Müllenhoff zapoznał się najprawdopodobniej tylko z drugim, dlatego odnotował brak w zbiorach muzealnych łańcuchów ze złota oraz złotego naczynka (ostatniego zabytku rzeczywiście nie było; informację tę powtórzył za nim R. Henning). W 1 połowie XX w. ww. przedmioty, z wyjątkiem zaginionej „zawieszki brakteatowej” nr II.3489 i dwu złotych pierścieni-obraczek, znajdowały się w Museum für Völkerkunde w Berlinie, a następnie w Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie. Zabytki skomasowano wówczas w jeden zbiór, ujednolicając ich numerację; jako punkt wyjścia przyjęto numery „brakteatów” przekazane w 1866 r. przez von Olfersa (por. Kostrzewski 1923, 301 przypis 767; Petersen 1939, 72-73; Mackeprang 1952, 183 nr kat. 330; Żak 1953, 84). W skład zbioru wchodziły: a) duża „zawieszka brakteatowa” z motywem stylizowanego jeźdźcy i zatartym plastycznym wizerunkiem twarzy ludzkiej pod rurkowatym uszkiem (ryc. 5:8) – nr II.5689; b) mały „brakteat” z runicznym napisem SABAR (ryc. 4:3; 5:9) – nr II.5690; c) „dęty” (?) pierścionek ze złota (ryc. 4:1; 5:1) – nr II.5691; d) 6 lub 7 złotych ogniwi¹⁶, z tego 3 o owalnym przekroju (ryc. 5:2, 3, 6) i 3 o przekroju wielokątnym, spięte najprawdopodobniej w łańcuch (ryc. 5:4, 5, 7) – nr II.5692-95. Zabytki te zaginięły podczas II wojny światowej (por. Żak 1953, 84; tenże 1962, 58). Do naszych czasów nie dotrwał również duży, złoty „brakteat” z utraconym (?) uszkiem. W bliżej nieokreślonym czasie trafił on do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i był przechowywany jako depozyt Towarzystwa w Dziale Przechowywania w Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu (nr inw. ?), skąd skradziono go w okresie międzywojennym (por. Żak 1953, 84; tenże 1962, 58). Paciorki, gliniane popielnice i żelazne przedmioty nie zostały przekazane żadnemu muzeum. Ich los jest nieznany.

¹⁶ Sądząc z protokołów nabytków oraz spisów kontrolnych do Königliches Museum w Berlinie trafiło w 1850 r. 9 złotych ogniwi-pierścieni, z tego w 1874 r. odnotowano brak 2 okazów (por. Mackeprang 1952, 183 nr kat. 330). W Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, które przejęło zbiory Königliches Museum, powinno zatem znajdować się 7 złotych ogniwi. Według J. Żaka (1953, 84 oraz ryc. 1) w ww. muzeum było jednak w 1939 r. 6 okazów. Publikuje on fotografię zabytków z Wapna przechowywanych w Staatliches Museum, na której widnieją 3 ogniwa o walnym przekroju i 3 o przekroju wielokątnym. Fotografii tej

ANALIZA ZNALEZISK

Chronologię i proveniencję można ustalić wyłącznie w przypadku 2 dużych, złotych „brakteatów”, 1 małej, złotej „zawieszki brakteatowej” z runicznym napisem SABAR, 6 złotych ogniw łańcuchów, złotego, „dętego” (?) pierścionka oraz glinianych popielnic.

1. Złote „brakteaty”

„Brakteaty” z Wapna to wyroby skandynawskie (świadczy o tym zdobnictwo i technika wykonania, charakterystyczne dla nordyjskiego kręgu kulturowego przełomu starożytności i średniowiecza, oraz chorologia analogicznych okazów), wzorowane na współczesnych im złotych medalionach rzymskich z wizerunkiem cesarza oraz na wprowadzonych po raz pierwszy przez Konstantyna Wielkiego złotych monetach rzymskich – tzw. solidach (Mackeprang 1952; Żak 1953, 87, 92-95; Brøndsted 1963, 316 n.; Stenberger 1977, 322 n.; Henderson 1987, 31)¹⁷. Ich nazwa wywodzi się od łacińskiego słowa „brattea” (cienka, złota blaszka). Archeologia zaczerpnęła ją z numizmatyki, gdzie terminem tym określa się średniowieczne monety z XII-XIV w. bite jednostronnym stemplem.

„Brakteaty” z Wapna – podobnie jak pozostałe tego rodzaju zabytki – wykonane są ze złotej, cienkiej, prasowanej blachy. Sporządzono je przy pomocy metalowego stempla-sztancy lub stempli (punc), bądź wytłoczono w drewnianej formie. Rurkowate, karbowane uszka zostały wykonane oddzielnie, a następnie przylutowane do górnej części tarczy¹⁸. Na podstawie rycin i zdjęć nie można jednoznacznie rozstrzygnąć, czy wypukłe, karbowane otoki „brakteatów” zostały wyciśnięte wraz z tarczą, czy też stanowią niezależne elementy nasadzone na krawędź tarczy (tego rodzaju okazy znane są ze Skandynawii – por. Mackeprang 1952, tabl. 5:13;

nie stwierdziłem w innych publikacjach. Niewykluczone, że pochodzi ona z archiwum Staatliches Museum w Berlinie. Nie udało mi się również ustalić źródła, z którego J. Żak zaczerpnął informacje o 6 pierścieniach-ogniwach w Staatliches Museum. Brak jej w pracach J. Kostrzewskiego i E. Petersena, na które powołuje się on (zob. Żak 1953, 84 przypis 47).

¹⁷ Ornamentyka dużego „wisiora brakteatowego” z depozytu nr 1 stanowi reminiscencję ornamentyki rzymskich mozaik z okresu Późnego Cesarstwa (por. Čubova 1970, ryc. 147; Gawlikowski, Sztetyło 1986, 315 ryc. 211; Miziołek 1991, tabl. 60; Ostrowski 1991, ryc. 56-57).

¹⁸ W literaturze przedmiotu panuje na temat sposobu produkcji złotych „brakteatów” nordyjskich z okresu wędrówek ludów kilka (niekiedy wykluczających się) hipotez – zob. np. Mackeprang 1952, 96-101; Żak 1953, 84-86, 88-89; Padberg 1980, 81-90; Axboe 1988, 158-169. Według K. Jażdżewskiego (1981, 601 ryc. 184 podpis 10) duży „wisior brakteatowy” z depozytu nr 1 z Wapna wykonano w technice filigranowej. Zdjęcie „brakteatu” (Petersen 1939, 73 ryc. 107:2) wskazuje jednak wyraźnie, iż został on wyciśnięty lub odciśnięty.

12:1; 14:16; 19:2). Zdobnictwo pokrywa wyłącznie awers „brakteatów”, rewers jest gładki. Średnica dużej „zawieszki brakteatowej” wynosi ok. 4,7 cm, dużego „brakteatu” bez uszka ok. 5 (?) cm, a małego „brakteatu” z napisem runicznym ok. 2,7 cm (do tego okazu miał być zbliżony wielkością „brakteat” czwarty).

W literaturze przedmiotu „brakteaty” z motywem jeźdźca interpretowane są jako okazy przedstawiające północnogermańskich bogów: Thora jadącego na koźle, lub Odina/Wodana pędzącego na rumaku Sleipnirze (por. Żak 1953, 95-96, 98-99, tam starsza lit.; Hauck 1978, 185 n.; Henderson 1987, 31; Axboe 1991, 187 n.). Mimo, że wokół funkcji „brakteatów” toczy się od dawna ożywiona dyskusja badaczom nie udało się sformułować jednakowych poglądów.

Według J. Żaka (1953, 96) były to amulety. Do takiego wniosku skłoniła go analiza ikonografii „brakteatów” oraz charakter napisów runicznych pokrywających niektóre okazy. Analogicznie zinterpretował złote „zawieszki brakteatowe” M. Stenberger (1977, 327; podobnie też Brøndsted 1963, 320-321). Także w świetle ustaleń K. Düwela (1988, 70 n.) i G. Müllera (1988, 111 n.) przedmioty te pełniły funkcję talizmanów. Dzięki określone mu zdobnictwu, symbolom i napisom runicznym umożliwiały one kontaktowanie się ich właścicieli z bogiem/demonem w celu zmuszenia go do okazania protekcji i odwrócenia uroku. Według B. Magnus (1992, 138 n.), która opowiedziała się za powyższą koncepcją, „brakteaty” nabywały magicznych właściwości w wyniku rytuału obdarzania ich boską mocą. Zapewniali to kapłani lub szamani blisko związani z rządzącą arystokracją.

Zdaniem K. Haucka (1978, 185-218; zob. też Bóna 1988, 274; Eliade, Couliano 1994, 114) „brakteaty” z wizerunkiem postaci bądź jeźdźca wyobrażają boga Wodana jako lekarza-szamana, w momencie gdy wydaje z ust i nosa ożywcze, uleczające tchnienie. Na tej podstawie sugeruje on, że tego rodzaju przedmioty pełniły rolę amuletów zapewniających regenerację sił, jak również chroniących przed śmiertelnymi skutkami chorób i ran.

W świetle ustaleń A. Andréna (1991, 245-256) złote „brakteaty” nordyjskie stosowano w charakterze znaku oraz symbolu, podobnie jak ich prototypy – złote medaliony z wizerunkiem cesarza – w środowisku rzymskim. Te ostatnie bito z przyczyn polityczno-propagandowych, najprawdopodobniej jako cenne podarunki bądź nagrody – symbole łaski oraz przyjaźni imperatora, lub jako oznaki przynależności do dworu cesarskiego, np. do przybocznej gwardii monarchy (por. Konik 1979, 74-75; Henderson 1987, 31; Andrén 1991,

245 n.). Z faktu, iż w Skandynawii „brakteaty” stwierdza się przede wszystkim w skarbach, a na kontynencie i Wyspach Brytyjskich w grobach (głównie kobiecych) wyciągnął wniosek o odmiennych funkcjach tych okazów w wymienionych strefach¹⁹. Jego zdaniem w pd-zach. Skandynawii stanowiły one „polityczne media” – znaki oraz symbole przyjaźni lub sojuszu, używane przez członków ówczesnej elity, zarówno kobiety, jak i mężczyzn. Na podstawie analizy runicznych inskrypcji pokrywających „zawieszki brakteatowe” postawił hipotezę, że sojusze te zawierano najprawdopodobniej podczas uroczystości wydawanych przez władców. Analogicznie jak medaliony w cesarstwie rzymskim „brakteaty” byłyby zatem związane z określonym rytuałem o charakterze sakralno-politycznym. Odmienne znaczenie według A. Andréna przypisywano „zawieszkom brakteatowym” na kontynencie i Wyspach Brytyjskich. Wśród tamtejszych Germanów pełniły one funkcję znaków skandynawskiej tożsamości i były noszone przez kobiety pragnące podkreślić w ten sposób normańskie pochodzenie.

W kategorii znaku („politycznego medium”) „brakteaty” umieścił również M. Axboe (1991, 187-202). Cwałującego jeźdźca zinterpretował jako boga Odina, a przejawy wyjątkowego kultu bóstwa uznał za typowe dla ówczesnej arystokracji skandynawskiej. W zabytkach dopatrywał się magicznych, nordyjskich symboli władzy i prestiżu, których prototypy, zarówno pod względem formy, jak i funkcji (gloryfikacja majestatu imperatora), stanowiły rzymskie medaliony i solidy przedstawiające cesarza. Według M. Axboe postać cezara została zastąpiona na „brakteatach” m.in. przez pędzącego Odina (przywódcę wszystkich bogów z rodu Asów – pana Asgardu), którego władczy charakter podkreślały zwłaszcza długie, plecione włosy – magiczne źródło mocy królów germańskich V-VI stulecia, warunek i oznaka ich prawowitości. Złote „brakteaty”, odzwierciedlając szczególny związek właściciela z bogiem Odinem, uzasadniały zatem jego władzę i panowanie oraz tłumaczyły wyjątkową pozycję zajmowaną wśród współplemieńców.

Trudno rozstrzygnąć, która z przedstawionych hipotez jest najbardziej wiarygodna. Brak bowiem przesłanek aby twierdzić, iż „brakteaty” nie mogły pełnić funkcji znaku (np. signum władzy lub godności), mając jednocześnie przypisane właściwości magiczne o wąskim bądź szerokim zakresie działania. Tego rodzaju

przypadki znane są z kultury Germanów późnej starożytności i średniowiecza: np. włosy monarchów wczesnofrankijskich (tzw. reges criniti), miecz „Hrunting” legendarnego Beowulfa, włócznia Św. Maurycego – lancea sacra cesarzy z dynastii ottońskiej i salickiej (zob. Lelong 1967, 88; Żygulski jun. 1975, 42-43; Henderson 1987, 50, 52; Rożek 1987, 16-17, 28-32; Piech 1990, 18 n.). Należy zaznaczyć, że cenny surowiec oraz wysoki poziom wykonania „zawieszek brakteatowych” pozwalają upatrywać ich właścicieli właśnie wśród ówczesnej elity, a same „brakteaty” traktować jako cenne wyznaczniki prestiżu²⁰.

Złote „brakteaty” nordyjskie były ściśle związane z kulturą symboliczną (duchową) Germanów V-VI stulecia. Wskazuje na to ich ikonografia oraz treść niektórych napisów runicznych (por. Mackeprang 1952; Axboe, Düwel, Hauck, Padberg 1985-1988; Düwel 1988; Müller 1988; Magnus 1992). Inskrypcje widniejące np. na dwu skandynawskich „zawieszkach brakteatowych”: z m. Køge-okolica, Zelandia – „(ja jestem) nazywany Hariuha, mądry (lub roztropny – M.K.) w niebezpieczeństwie, (ja) daję bezpieczeństwo” oraz z m. Eskatorp, Fjärås sn., Halland – „Wigar, będący Herulem (eruli – M.K.) zrobił ten amulet” są jednoznaczne w swej wymowie (por. Stenberger 1977, 327; Andrén 1991, 249 ryc. 4a). Podpisanie okazu z Eskatorp przez jego twórcę świadczy o wyjątkowym charakterze złotych „brakteatów” w kulturze ówczesnych Skandynawów, oraz o szczególnej pozycji nordyjskich „złotników”, którym przysługiwało prawo umieszczania swojego imienia w napisach mających niewątpliwie właściwości magiczne. Niewykluczone, że tego rodzaju praktyki dały początek słynnym we wczesnym średniowieczu nadreńskim głowniom mieczowym, sygnowanym m.in. imionami ULFBERHT, SIMERHLIIS, HILTIPREHT, INGELRII, zapisywanymi jednak w alfabecie łacińskim (por. Żygulski jun. 1975, 45). Zwyczaj umieszczania imienia przez twórcę w inskrypcjach runicznych w okresie wędrówek ludów znany jest z terenu Skandynawii nie tylko z „zawieszek brakteatowych”. Przykładów dostarczają również złote zapinki oraz tzw. kamienie komemoratywne (por. Magnus 1992, 136 n.). W niektórych przypadkach brak jednak pewności, czy mamy do czynienia z wykonawcą run, czy też z twórcą całego dzieła. Warto zaznaczyć, że tego

¹⁹ Nie negując różnicowanej funkcji „brakteatów”, za wątpliwe należy uznać przesłanki, które posłużyły A. Andrénowi do sformułowania tego wniosku. Skarby z „brakteatami”, które znamy z terenu Skandynawii mają bowiem najprawdopodobniej charakter kultowy (szerzej o tym w dalszej części artykułu), a więc podobnie jak groby związane są z kulturą symboliczną.

²⁰ O złotych „brakteatach” nordyjskich z okresu wędrówek ludów jako wyznacznikach prestiżu por. Axboe 1991, 187 n.; Fonesbech-Sandberg 1991, 233 n.; Magnus 1992, 138 n. Przedstawione powyżej koncepcje dotyczące funkcji złotych „brakteatów” prezentują główne tendencje w badaniach nad tym zagadnieniem, nie wyczerpując problematyki. O funkcji skandynawskich „zawieszek brakteatowych” z przełomu starożytności i średniowiecza zob. też Müller-Wille 1989, 47 przypis 102, tam dalsza lit.

rodzaju inskrypcje runiczne stwierdzono także w skandynawskim kręgu kulturowym okresu wikingów, o czym świadczy kamienny tzw. krzyż Gauta z Wyspy Man w Szkocji z połowy – 2 połowy X w. (Crawford 1987, 174 n.). Według B. Magnus (1992, 140-142), ze względu na magiczny charakter inskrypcji runicznych, ich wykonawcami wśród Skandynawów IV/V-VI w. byli wyłącznie kapłani lub szamani blisko związani z rządzącą elitą. Napis widniejący na okazy z m. Eskatorp oraz fakt sporządzania „zawieszek brakteatowych” przy pomocy matrycy bądź stempla lub stempli (por. Mackeprang 1952), wskazuje, iż „brakteat” stanowił najprawdopodobniej dzieło jednej osoby. Przykładów traktowania przez północnoeuropejskich Germanów ludzi parających się obróbką metali jako mistrzów magii dostarcza anglosaski poemat „Beowulf”, powstały wprawdzie w VIII stuleciu n.e., lecz wykorzystujący ustną tradycję normańską z okresu wędrówek ludów i traktujący o tych czasach (Beowulf, Wyd. Klaeber 1936; por. też Erb 1987, 124-125; Henderson 1987, 29 n.). Wzmiankowani są w nim wielokrotnie germańscy kowale, trudniący się wykuwaniem broni dla słynnych wojowników. Broń tę – bogato zdobioną m.in. złotem – charakteryzowały szczególne, często magiczne właściwości. Jej twórcy uchodzili za postacie tajemnicze i wyjątkowe, otaczał je lęk i podziw. Legendarnego Welandy obdarzano niemal czią boską. Z eposu wynika wyraźnie, że to właśnie kowale nadawali broni cechy magiczne. Z faktu, iż miecze oraz uzbrojenie ochronne pokrywało bogate, złote zdobnictwo, a w poemacie (to samo dotyczy także innych starogermańskich eposów) brak informacji, aby broń wykonywało wielu rękodzielników, wolno wnosić, że kowale trudnili się również przetopem i obróbką metali nieżelaznych, m.in. złota. Łączenie w jednym ręku kilku, niekiedy pokrewnych specjalności rękodzielniczych często praktykowano we wczesnośredniowiecznej Europie, także wśród Skandynawów. Efektem wysokiego kunsztu kowala-maga był wymieniony już „Hrunting” – magiczny miecz Beowulfa, który umożliwił mu zabicie Grendela (groźnego potwora żyjącego na moczarach i wrzosowiskach), dzięki czemu bohater zyskał nieśmiertelną sławę i wdzięczność króla Danów Hrothgara. Broń tę – o „skręconej rękojeści i wyobrażeniach węży” – pokrywały złote płytki z wrytymi runami głoszącymi historię zagłady złych gigantów²¹. Najprawdopodobniej twórca miecza posiadał czynną znajomość pisma runicznego. Informa-

²¹ Beowulf, wyd. Klaeber 1936; zob. też Henderson 1987, 77. Miecze ze złotymi lub pozłacanymi oprawami rękojeści, zdobionymi motywami potworów o splątanych tułowach stwierdzono w dwu grobach szkieletowych datowanych na 2 połowę V-VI w. n.e., odkrytych w Norwegii w m. Snartemo, Ksp. Haegebostad, Vest-Agder (por. Menghin 1983, 199-201).

cja ta doskonale koresponduje z tezą B. Magnus, według której pisanie run wśród Skandynawów okresu wędrówek ludów zajmowały się osoby uprawiające magię.

Magiczny charakter inskrypcji runicznych widniejących na „brakteatach” przejawia się nie tylko w ich treści. Zdaniem badaczy zastosowany w przypadku licznych okazów (także na „zawieszce brakteatowej” z Wapna – por. ryc. 4:3; 5:9) lewobieżny zapis run spełniał funkcje apotropaiczne. Uważa się również, że same runy miały charakter symboliczno-magiczny (zob. Żak 1953, 96-97, tam starsza lit.; Magnus 1992, 133-142). Spośród ok. 770 złotych „brakteatów” znalezionych w Skandynawii, Anglii i na kontynencie ok. 17% nosi napisy runiczne; z tej grupy aż 2/3 pochodzi ze Skanii w pd.-zach. Szwecji oraz z terenów obecnej Danii (por. Stenberger 1977, 324, 327; Magnus 1992, 138). Warto zaznaczyć, że inskrypcjami pokrywano najczęściej „zawieszki brakteatowe” typu C wg O. Monteliusa (1900; 1906), do którego należą także okazy odkryte w Wapnie.

Związek „brakteatów” z kulturą symboliczną Germanów okresu wędrówek ludów potwierdza również fakt deponowania ich w grobach oraz skarbach najprawdopodobniej o charakterze kultowym. Te ostatnie są typowe dla Skandynawii (por. ryc. 10). Ich kultowy charakter wyraża się w składzie oraz sposobie i miejscu deponowania (por. Nerman 1935, 64; Geisslinger 1967; Stenberger 1977; Müller-Wille 1989; Hedeager 1991, 203-212)²². Spośród 57 złotych skarbów z „brakteatami” z V-VI w., odkrytych w pd.-zach. Skandynawii i opisanych przez H. Geisslingera (1967, 149-158), 20 pochodzi z wrzosowisk, bagien²³ i cieków wodnych (por. tabela 1). Poza „brakteatami” (m.in. analogicznego typu jak okazy odkryte w Wapnie) zawierają one przede wszystkim pozłacane lub posrebrzane fibule, szklane, bursztynowe bądź złote paciorki oraz tzw. złoty pieniądz pierścieniowy. W jednostkowych przypadkach odnotowano też złote pierścionki, złoty naramiennik i naszyjnik (?), złote solidy (m.in. w formie zawieszek) oraz złote okucie pochwy miecza. Należy zaznaczyć, że zwyczaj topienia w bagnach tzw. depozytów ofiarnych, składających się m.in. z litych naramienników i naszyjników, broni, elementów rzędu końskiego oraz metalo-

²² Ze względu na brak znajomości istoty rytuału nakazującego Germanom okresu wędrówek ludów składanie określonych przedmiotów (m.in. złotych „brakteatów”) w celach niewątpliwie kultowych, posługiwanie się pojęciem „skarb” na określenie tego rodzaju znalezisk uważam za nie zawsze uzasadnione. Bardziej adekwatny w tym przypadku byłby termin „depozyt”. Powszechne stosowanie w literaturze terminu „skarb kultowy” skłoniło mnie jednak do używania go wymiennie z pojęciem „depozyt”.

²³ Do znalezisk bagiennych zaliczyłem również te, które pochodzą z torfowisk (3 przypadki) i torfiasto-bagnistych łąk (1 przypadek). Część bagien mogła mieć pierwotnie charakter bagnistych jezior (por. Stead, Bourke, Brothwell 1986).

Tabela 1

Ilościowe zestawienie skarbów (co najmniej dwuelementowych) ze złotymi „brakteatami” nordyjskimi typu A-D, F wg O. Monteliusa z okresu wędrówek ludów, znalezionych na terenie pd.-zach. Skandynawii (Dania, Niemcy, pd.-zach. Szwecja)¹

Terytorium	Bornholm	Skania	Zelandia	Fionia	Jutlandia
Warunki odkrycia					
wzgórze	1	1	-	-	4
wydma	-	1	-	-	-
piaśnica przy ciek lub zbiorniku wodnym	-	-	1	-	1
ciek wodny	-	-	-	-	2
bagno	-	-	1	2	11
wrzosowisko	-	-	-	-	3
pole uprawne	-	4	-	2	5
łąka	-	-	-	-	1
kurhan	-	-	-	-	1
nieokreślone	-	4	3	3	6
Razem	1	10	5	7	34

¹ Na podstawie materiałów opublikowanych przez H. Geisslingera (1967, 149 n.).

wych (m.in. złotych) naczyń, ma na terenie Skandynawii tradycję sięgającą epoki brązu. Na podstawie znalezisk wolno wnosić, iż zwyczaj ten praktykowano w Skandynawii nieprzerwanie aż po wczesne średniowiecze włącznie (por. Nerman 1935, 97; Brøndsted 1962; tenże 1963; Geisslinger 1967; Hårdh 1976; Stenberger 1977; Müller-Wille 1989; Johansen 1993). W Europie pn. bagna, ciek i zbiorniki wodne traktowano bowiem jako miejsca praktyk kultowych, być może związanych ze składaniem darów ofiarnych bóstw/demonom (por. Stenberger 1977, 332-335; Piekarczyk 1979; Müller-Wille 1989, 31 n.). Z wczesnośredniowiecznych przekazów pisanych wiadomo, że w Skandynawii oraz na Wyspach Brytyjskich jeszcze po chrystianizacji bagna uważano za siedziby duchów, utożsamianych przez Kościół z demonami. Bada zw. Venerabilis – anglosaski mnich, historyk i teolog żyjący w latach ok. 673-735 – chwalił jednego z misjonarzy za odwagę, gdyż ten nie obawiał się zapuszczać na bagna (zob. Piekarczyk 1979, 51). Warto przypomnieć, że potwór Grendel zanim został zabity przez Beowulfa zamieszkiwał moczary i wrzosowiska. Ranny, uciekając przed bohaterem, schronił się w swojej kryjówce w głębinach jeziora. Także morza pełne były okrutnych bestii, o czym informuje starogermańska literatura heroiczna. Źródła pisane dostarczają również informacji o złotych, nordyjskich naszyjnikach, naramiennikach, pierścieniach oraz broni. Z mitów, zbiorów praw, sag i pieśni Germanów wynika, iż przedmioty te zajmowały szczególną pozycję w kulturze symbolicznej tego ludu w IV-VI

stuleciu, stanowiąc istotne wyznaczniki prestiżu (por. Gaul, 1979, 71-72; Henderson 1987, 29 n.). Wprawdzie źródła te pochodzą zazwyczaj dopiero z wczesnego średniowiecza, ale ze względu na wykorzystywanie przez ich autorów tradycji ustnej z okresu wędrówek ludów zasługują na zaufanie. Warto zaznaczyć, że ww. przedmioty zachowały swoją wyjątkową pozycję również w kulturze skandynawskiej wczesnego średniowiecza, pełniąc jednocześnie rolę atrybutów niektórych bóstw, np. czarodziejski pierścień „Draupnir” – własność Odina (por. Piekarczyk 1979; Seyer 1987, 106).

W przeciwieństwie do depozytów z bagien i cieków wodnych kultowy charakter pozostałych skarbów z „brakteatami” nie jest tak jednoznaczny. Wynika to z faktu, iż w przypadku części zabytków brak informacji o warunkach ich odkrycia, bądź informacje te są bardzo enigmatyczne i ograniczają się zazwyczaj do stwierdzenia, że znalezisko pochodzi z pola. W pd.-zach. Skandynawii skarby o ustalonych warunkach odkrycia stanowią zdecydowaną mniejszość. Odslonięto je w kurhanie, na wzniesieniach lub w piaśnicach położonych w pobliżu ciek wodnego bądź morza (por. tabela 1). Należy zaznaczyć, że wyniesienia (zwłaszcza piaszczysto-zwirowate) były szczególnie preferowane przez północnoeuropejskich Germanów jako miejsca praktyk kultowych (Stenberger 1977, 333 oraz ryc. 216; zob. też Geisslinger 1967, 139 n.). Słynny depozyt ofiarny z 2 połowy IV-1 połowy V w. n.e. z m. Sösdala (nr 16), Norra Mellby sn. w Skanii, składający się z celowo zniszczonej broni i elementów rzędu końskiego, został

zakopany właśnie na zwirowatym garbie. Ze zwirowatego wzgórza leżącego w pobliżu ciekłu wodnego pochodzi podobne znalezisko z m. Fulltofta, Fulltofta sn. (Skania), datowane także na 2 połowę IV-1 połowę V w. W bezpośrednim sąsiedztwie zbiornika wodnego (brzeg jeziora), jednak nie na wyniesieniu, ukryto inny znany depozyt wotywny ze Skanii z okresu wędrówek ludów – Sjörup, Häglinge sn. (2 połowa V-V/VI w.) – zawierający częściowo zniszczone elementy opraw mieczowych i rzędu końskiego (zob. Geisslinger 1967, 139 nr kat. 2 i 5; 142 nr kat. 24; Jansson 1984, 52-53). Oprócz przesłanek wynikających z lokalizacji, również podobieństwo składu depozytów z „zawieszkami brakteatowymi”, odkrytych poza bagnami i ciekami wodnymi, z omówionymi powyżej kultowymi skarbami zatopionymi w bagnach i ciekach, pozwala sugerować, iż mają one analogiczny charakter. Dodatkowym argumentem jest fakt współwystępowania w skarbie z okresu wędrówek ludów znalezionym na wzgórzu w m. Nørre Hvam, Borbjergs sn., Jutlandia (por. Geisslinger 1967, 156 nr kat. 186) 10 złotych „brakteatów”, owalnej złotej zawieszki, 11 złotych tzw. pieniędzy pierścieniowych i 3 stopionych ze sobą fragmentów złota z 2 niewielkimi figurkami ludzkimi wykonanymi ze złotej blachy (tylko jedna zachowana całkowicie). Są to tzw. idole związane z wierzeniami oraz magią Germanów m.in. przełomu starożytności i średniowiecza (por. Piekarczyk 1979; Müller-Wille 1989, 45-47 oraz ryc. 22:1). Także jednostkowe znaleziska złotych „brakteatów” nordyjskich z V-VI w., znane przede wszystkim z pd.-zach.

Skandynawii, należy uznać za przejaw wierzeń typowych dla ówczesnej ludności germańskiej. Podobnie jak złote skarby z „brakteatami” stanowią one odkrycia przypadkowe. Dlatego też informacje o miejscu ich znalezienia są często enigmatyczne (por. tabela 2-3). Brak również pewności, czy „brakteaty” te wchodziły pierwotnie w skład większego zespołu, chociaż są i takie, w przypadku których celowe poszukiwania nie wykazały towarzyszących im przedmiotów (por. Geisslinger 1967, 149-158). Analogicznie jak złote skarby z „brakteatami”, pojedyncze „zawieszki brakteatowe” były także deponowane na wzniesieniach lub u ich podnóży, wkopywane w kurhany bądź topione w bagnach, ciekach lub zbiornikach wodnych. Niektóre znaleziska wykazywały związek z kamieniami bądź kamiennymi konstrukcjami (por. tabela 2-3). Istnieją wyraźne analogie między sposobem ukrycia pojedynczych „brakteatów” a sposobem zdeponowania jednostkowych fibul, naszyjników, zawieszek, złotych tzw. pieniędzy pierścieniowych, elementów uzbrojenia i rzędu końskiego oraz antropomorficznych idoli (zob. tabela 4), pochodzących z okresu wędrówek ludów i poświadczonych licznymi odkryciami na terenie Skandynawii, głównie południowo-zachodniej (por. Geisslinger 1967, 139 n.). Symboliczno-magiczny charakter tych przedmiotów w kulturze Normanów przełomu starożytności i średniowiecza jest niewątpliwy. Potwierdzają to m.in. starogermańskie źródła pisane

Związek „brakteatów” z praktykami kultowymi Skandynawów V-VI w. przejawia się również w celo-

Tabela 2

Ilościowe zestawienie pojedynczych znalezisk złotych „brakteatów” nordyjskich typu A-C wg O. Monteliusa z V-V/VI w. n. e. z terenu pd.-zach. Skandynawii (Dania, Niemcy, pd.-zach. Szwecja)¹

Terytorium	Bornholm	Skania	Zelandia	Fionia	Jutlandia
Wzgórza	-	-	1	-	-
przy wzgórzu lub u podnóża wzgórza	2	1	-	-	-
zbiornik wodny (morze)	-	-	1	-	-
bagno	-	-	1	1 (?)	-
pole uprawne	-	-	2	5	-
przy kamiennym wale na płaskim polu	-	-	-	1	-
kurhan (?)	-	-	1	-	-
nieokreślone	1	2	5	4	3*
Razem	3	3	11	11	3

¹ Na podstawie materiałów opublikowanych przez H. Geisslingera (1967, 149 n.).

* – 1 „brakteat” odkryty podczas kopania margla

Tabela 3

Ilościowe zestawienie pojedynczych znalezisk złotych „brakteatów” nordyjskich typu A-D, F wg O. Monteliusa z VI w. n. e. z terenu pd.-zach. Skandynawii (Dania, Niemcy, pd.-zach. Szwecja)¹

Terytorium	Bornholm	Skania	Zelandia	Fionia	Jutlandia
Warunki odkrycia					
wzniesienie lub wał	-	-	-	-	1
podnóże wzgórza	-	-	-	-	1
ciek wodny (?)	-	-	1	-	-
bagno	-	-	1	-	-
wrzosowisko	-	-	-	-	1
pole uprawne	-	-	-	-	4
pod kamieniem na polu	-	-	-	-	1
kurhan (?)	-	-	-	-	1
nieokreślone	-	2*	3	-	3
Razem	0	2	5	0	12

¹ Na podstawie materiałów opublikowanych przez H. Geisslingera (1967, 153 n.).

* – 1 „brakteat” odkryto podczas kopania margla

Tabela 4

Ilościowe zestawienie pojedynczych znalezisk drewnianych, brązowych i złotych tzw. idoli antropomorficznych z 2 połowy IV-VI w. n. e. z terenu pd.-zach. Skandynawii (Dania, Niemcy, pd.-zach. Szwecja)¹

Terytorium	Bornholm	Skania	Zelandia	Fionia	Jutlandia
Warunki odkrycia					
wał ziemny w pobliżu bagna	-	-	-	1	-
ciek wodny	-	-	-	1	-
bagno	-	-	1	-	-
pole uprawne	-	-	1	2*	-
nieokreślone	-	-	1**	-	-
Razem	0	0	3	4	0

¹ Na podstawie materiałów opublikowanych przez H. Geisslingera (1967, 139 n.).

* – w jednym przypadku odkryto brązową figurkę pokrytą runami

** – idol ze złotej blachy

wym uszkodzaniu licznych okazów. Uszkodzenia te są podobne, powtarzają się i występują wyłącznie w określonych partiach „zawieszek brakteatowych”²⁴. Odnoto-

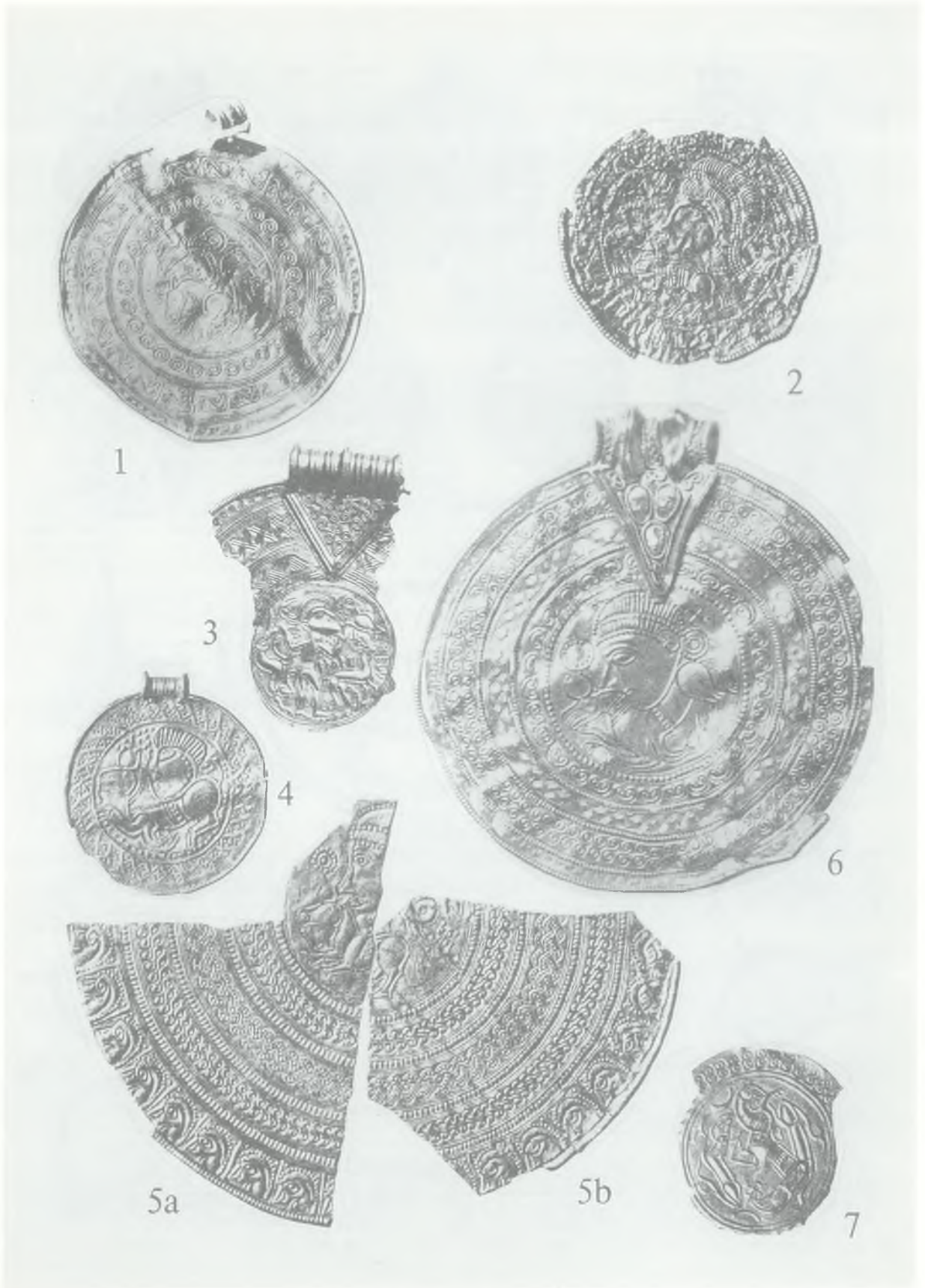
²⁴ Wśród „brakteatów” publikowanych przez M. B. Mackepranga stwierdzono następujące rodzaje uszkodzeń: 1) częściowe zniszczenie wypukłego, karbowanego otoku wokół krawędzi tarczy, 2) oderwanie uszka, 3) usunięcie uszka i fragmentu wypukłego, karbowanego otoku, 4) wyszczerbienie krawędzi „brakteatu”, 5) wyszczerbienie krawędzi „brakteatu” i oderwanie uszka, 6) zniszczenie znacznej części „brakteatu” z zachowaniem uszka i owalnej, centralnej partii tarczy pokrytej motywem figuralnym, 7) oderwanie uszka oraz zniszczenie znacznej części tarczy z zachowaniem owalnej partii centralnej pokrytej motywem figural-

nym, 8) zniszczenie znacznej części „zawieszki brakteatowej” – pozostawienie jedynie górnej partii z uszkiem i fragmentem centralnego motywu figuralnego, 9) wgniecenie krawędzi „brakteatu” lub wgniecenie i ponacinięcie jego brzegu (w niektórych przypadkach towarzyszy mu usunięcie uszka oraz fragmentów karbowanego otoku), 10) wgniecenie uszka i brzegu „brakteatu” oraz ponacinięcie krawędzi tarczy, 11) pogięcie całego „brakteatu” i częściowe oderwanie uszka, 12) pozbawienie „brakteatu” fragmentów wypukłego, karbowanego otoku, pocięcie go ostrym narzędziem i połamanie na kilka części (por. Mackeprang 1952, tabl. 3:3, 7-8; 4:6, 11, 14, 17; 5:11, 13, 17; 6:1, 12, 21, 27; 7:8, 22; 8:5, 9, 14; 9:8, 16, 25; 10:1, 7a-b, 10, 12, 13, 17-18, 20; 11:2, 12; 12:1-2, 8; 13:2, 5-6, 29-30, 37; 14:9, 19, 22, 25; 15:2-3, 8, 12, 24, 30; 16:30, 37; 17:9, 11, 24-25, 32; 18:4, 6, 21, 32; 19:1-2, 4-5, 8, 13, 21; 20:2-3, 7, 9; 21:1a-b, 15).

wano je na „brakteatach” wszystkich typów, pochodzących z różnych części Europy, zarówno na okazach najmłodszych, jak i najstarszych, w tym także na zbliżonych do odkrytych w Wapnie. Wprawdzie oderwanie uszka lub części wypukłego, karbowanego otoku u niektórych „zawieszek brakteatowych” mogło powstać przypadkowo, to jednak okazy o wgniecionej i ponacinanej krawędzi, niekiedy pozbawione fragmentów karbowanego otoku, z usuniętym lub wgniecionym uszkiem, oraz egzemplarze pocięte i/lub połamane na kilka części (ryc. 6-7) potwierdzają tezę o ich intencjonalnym niszczeniu. Na uwagę zasługuje złoty „brakteat” z nieznanego miejsca, przechowywany w Muzeum Narodowym w Kopenhadze (zob. Mackeprang 1952, 186 nr kat. 339 oraz tabl. 15:30), na którym widnieją ślady starannego odcinania brzeżnego fragmentu tarczy przy pomocy niewielkiego dłutka (?) (ryc. 6:7). Wydaje się, iż uszkodzenia „zawieszek brakteatowych” (zwłaszcza odkrytych w pd.-zach. Skandynawii) miały przeważnie rytualny charakter. Brak uszka przy „brakteacie” z depozytu nr 2 w Wapnie należy – być może – tłumaczyć właśnie zabiegami rytualnymi, chociaż enigmatyczne informacje o wyglądzie, warunkach odkrycia i muzealnych losach okazu nakazują ostrożność. Nie ulega wątpliwości, że uszkodzanie przedmiotów w celach rytualnych było szeroko praktykowane wśród Normanów w okresie wędrówek ludów. Świadczą o tym liczne znaleziska zniszczonej broni, elementów rzędu końskiego oraz ozdób (np. fibul, naszyjników), pochodzące ze skarbów z 2 połowy IV-1 połowy VI w., najprawdopodobniej o charakterze kultowym, odkrytych w pd.-zach. Skandynawii – zarówno małych, ograniczających się do jednego lub dwu przedmiotów (np. naszyjników), jak i wieloelementowych, odkrytych m.in. na stanowiskach ofiarnych typu Nydam-Sösdala-Sjörup (por. Nerman 1935, 94 n.; Geisslinger 1967, 139 n.; Stenberger 1977, 333, 335; Godłowski 1981a, 77 n.; tenże 1981b, 459; Müller-Wille 1989, 38 n.; Machajewski 1992a, 82-83). Przedmioty te były niszczone w podobny sposób jak „zawieszki brakteatowe” (łamanie, gięcie, wgniatanie, nacinanie lub wyszczerbianie krawędzi – zob. ryc. 8-9). Znaczenia tego rodzaju praktyk możemy się jedynie domyślać. W literaturze przedmiotu przypuszcza się, iż stanowiły one element rytuału związanego ze składaniem darów ofiarnych bóstwom lub demonom. Część depozytów mogła pełnić funkcję substytutów wyposażenia grobowego (?) (por. Nerman 1935, 97-98; Stenberger 1977, 333, 335; Godłowski 1981a, 77 n.; Müller-Wille 1989, 38-42; Machajewski 1992a, 82-84). Należy odnotować, że uszkodzone „brakteaty” stwierdzono również w miejscach szczególnie preferowanych przez Skandynawów okresu wędrówek ludów do deponowania skarbów o charak-

terze kultowym (morze, bagno, wrzosowiska, wzniesienia). Także współwystępowanie w jednym depozycie „brakteatów” uszkodzonych i zachowanych w stanie nienaruszonym znajduje analogie w zespołach wotywnych typu Nydam-Sjörup z pd.-zach. Skandynawii, zawierających metalowe elementy opraw mieczowych i okucia rzędu końskiego, których jedynie część wykazuje ślady celowego niszczenia. W świetle powyższych ustaleń wątpliwa wydaje się koncepcja H. Geisslingera (1967, 149 n.), jakoby niektóre pozbawione uszka „brakteaty”, niekiedy w znacznym stopniu uszkodzone, stanowiły jedną z form pieniądza kruszcowego, charakterystyczną dla zachodniej strefy basenu M. Bałtyckiego. Tezy tej nie potwierdzają starogermańskie źródła pisane (zawarte w nich informacje znajdują odniesienie w materiale archeologicznym). Niezależnie od siebie dostarczają one licznych danych o rodzajach środków płatności i wymiany stosowanych przez Germanów, zwłaszcza Północnych, na przełomie starożytności i średniowiecza (por. Gaul 1979, 69 n.; tenże 1982, 48-54; Henderson 1987, 29 n.). Brak wśród nich złotych „zawieszek brakteatowych”. Fakt ten należy uznać za symptomatyczny, biorąc pod uwagę znaczną ilość oraz wysoki poziom wykonania tych przedmiotów. Także odkrycie na Gotlandii w 6 grobach z okresu wędrówek ludów 6 „brakteatów” przypominających rzymskie monety nie musi świadczyć, iż zdeponowano je w charakterze tzw. obola zmarłych, czyli rytualnego środka płatniczego, jak sugeruje M. Axboe (1991, 187-202; zob. też Lamm, Axboe 1989, 453-461, 465-475). Wprawdzie włożenie ich do grobów może stanowić odbicie zwyczajów sepulkralnych ludności cesarstwa rzymskiego (por. Lamm, Axboe 1989, 471-472), nakazujących wyposażać zmarłego w monetę – opłatę dla Charona, to jednak głębsze symboliczne przyczyny umieszczenia ww. przedmiotów w grobach mogły odbiegać od istoty rytuału rzymskiego²⁵. Tego rodzaju zjawisko odnotowano np. u Franków okresu merowińskiego, którzy monecie dawanej zmarłemu przypisywali m.in. funkcję znaku oraz przedmiotu apotropaicznego (Lelong 1967, 65; zob. też Radomirskyj 1955, 3 n.; Kyhlberg 1973, 26-36; Menghin 1983, 180 n., tu germańskie groby z okresu wędrówek ludów z monetami; Hand 1988, 43). Należy podkreślić, że liczba pochówków odkrytych w Skandynawii i pochodzących z okresu wędrówek ludów, a zawierających monetę nie przekształconą w zawieszkę, jest niewielka (na Gotlandii brak ich – zob. Nerman 1935; Geisslinger 1967, 75; Lamm, Axboe 1989, 453-461, 465-472), mimo, że na określonych częściach tego terytorium (m.in. na Gotlandii) rzymskie monety pełniły w tym czasie

²⁵ O rzymskim rytuale pogrzebowym por. Jurewicz, Winniczuk 1970, 33-38, tam dalsza lit.

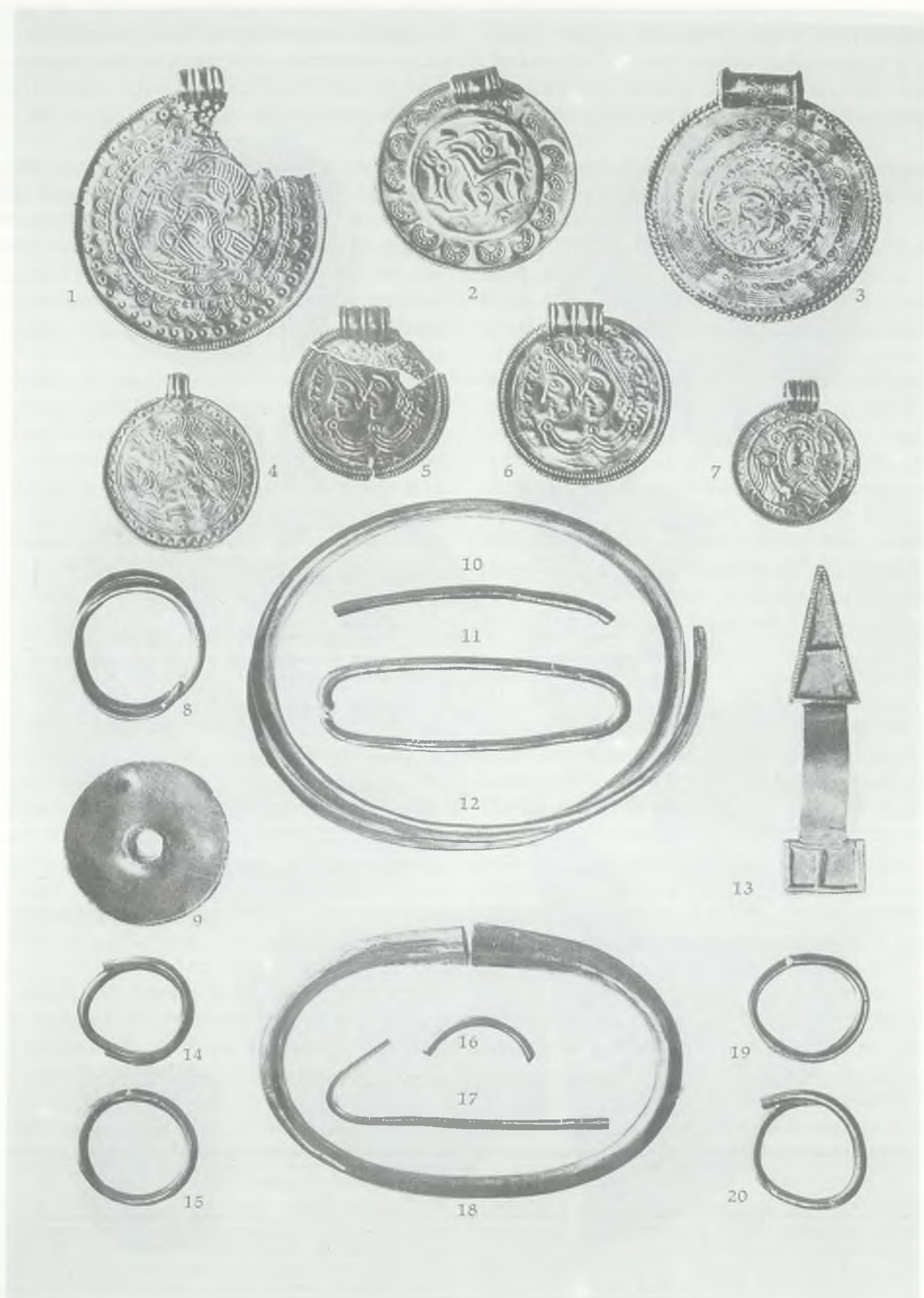

Ryc. 6. Złote „brakteaty” nordyjskie z okresu wędrówek ludów ze śladami celowego uszkodzenia:

1 – Fjärestad, Fjärestad sn., Skåne; 2 – Halskov Overdrev, Tärnborg sn., Sjaelland; 3 – Skrydstrup, Skrydstrup sn., Schleswig; 4 – Hvolbaek, Fruering sn., Jylland; 5a – Rønne – okolica, Ronne sn., Bornholm; 5b – Sandegård, Åker sn., Bornholm; 6 – Dödevi, Högby sn., Öland; 7 – miejsc. nieznaną (skala ca 1:1; wg Mackepranga 1952)

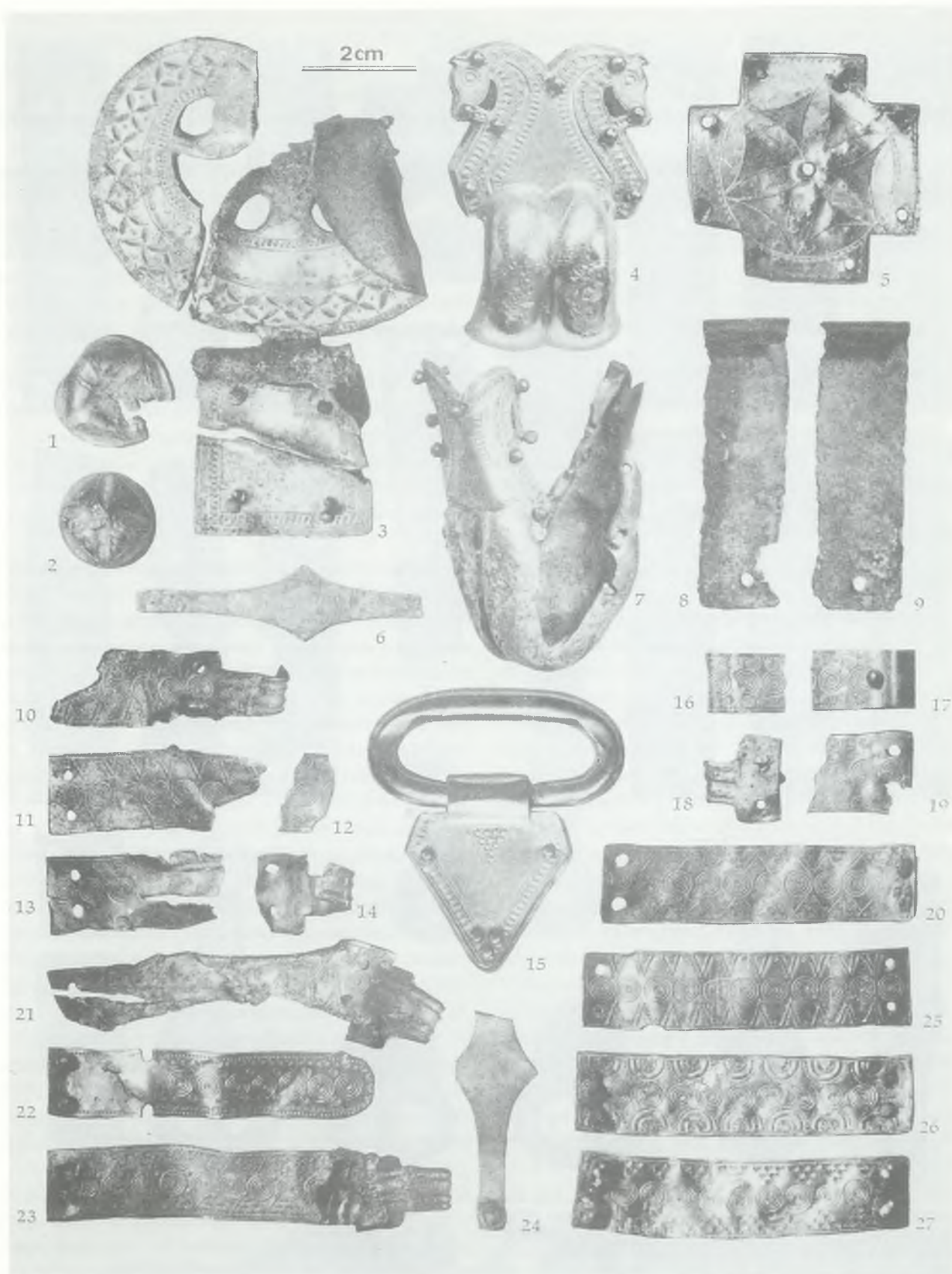
Fig. 6. Nordic golden bracteates from the Migration period with traces of deliberate damage:

1 – Fjärestad, Fjärestad sn., Skåne; 2 – Halskov Overdrev, Tärnborg sn., Sjaelland; 3 – Skrydstrup, Skrydstrup sn., Schleswig; 4 – Hvolbaek, Fruering sn., Jylland; 5a – Rønne – vicinity, Ronne sn., Bornholm; 5b – Sandegård, Åker sn., Bornholm; 6 – Dödevi, Högby sn., Öland; 7 – location unknown (scale ca 1:1; according to Mackeprang 1952).

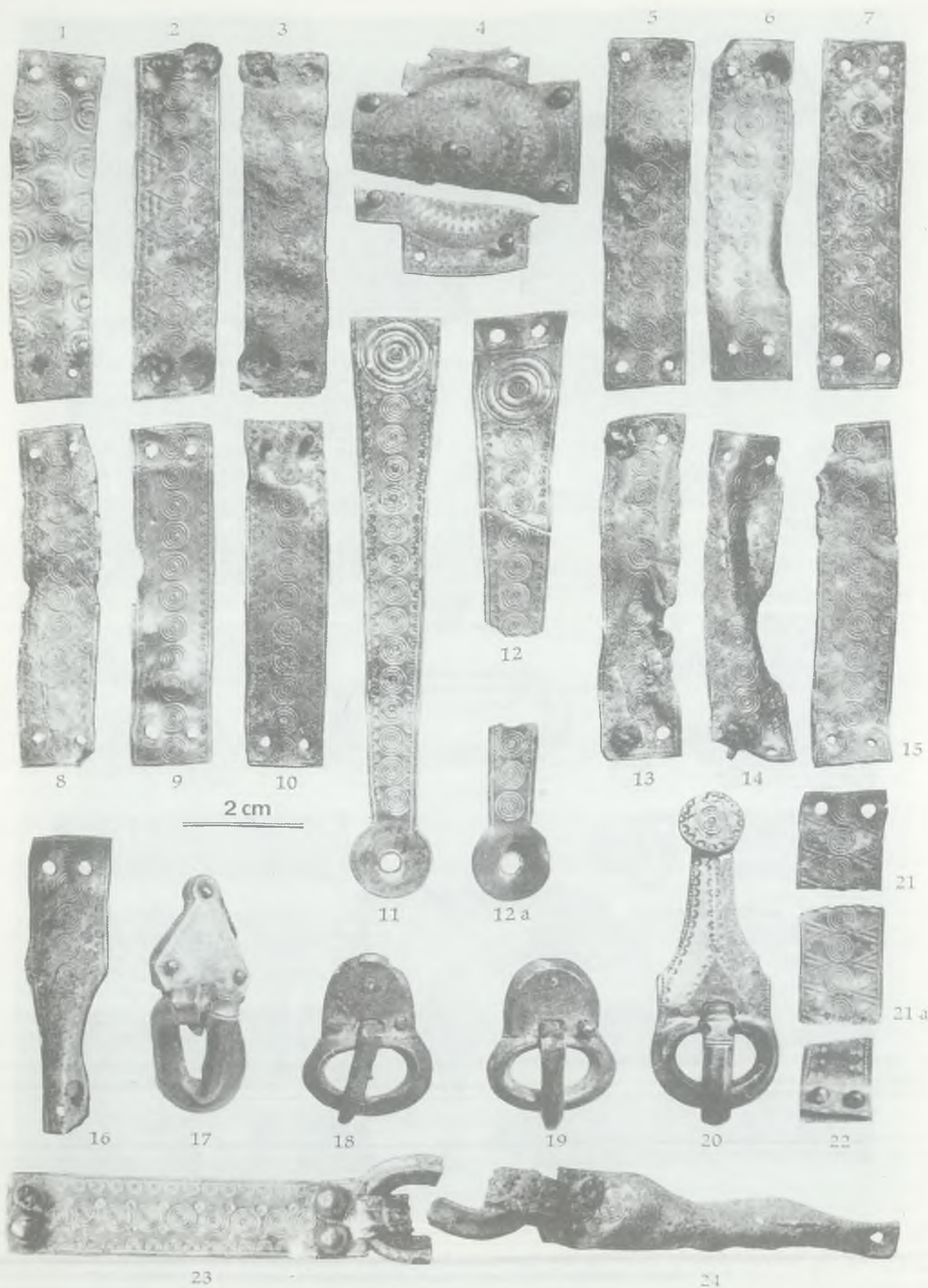
Ryc. 7. Wybór złotych przedmiotów wchodzących w skład skarbu z okresu wędrówek ludów z m. Oure koło Broholm, Gudme sn., Fyn: 1; 5 – „brakteaty” ze śladami celowego uszkodzania (skala ca 1:1; wg Geisslingera 1967)

Fig. 7. Selection of golden objects from a hoard from the Migration period from Oure near Broholm, Gudme sn., Fyn, Denmark: 1; 5 – bracteats with traces of deliberate damage (scale ca 1:1; according to Geisslinger 1967).

Ryc. 8. Wybór przedmiotów znalezionych na stanowisku ofiarnym w m. Sösdala – nr 16, Norra Mellby sn., Skåne: 1; 3; 7- 14; 16-19; 21-24 – elementy rzędu/rzędów końskich i opraw mieczowych ze śladami celowego uszkodzenia (wg Geisslingera 1967)

Fig. 8. Selection of objects found at a sacrificial place in Sösdala – no. 16, Norra Mellby sn., Skåne, Sweden: 1; 3; 7-14; 16-19; 21-24; – elements of horse's harness/harnesses and sword's handle with traces of deliberate damage (according to Geisslinger 1967).

Ryc. 9. Wybór przedmiotów znalezionych na stanowisku ofiarnym w m. Sösdała – nr 16, Norra Mellby sn., Skåne:
4; 6; 8-10; 12-16; 21-24 – elementy rzędu końskiego ze śladami celowego uszkodzenia (wg Geisslingera 1967)

Fig. 9. Selection of objects found at a sacrificial place from Migration period in Sösdała – no. 16, Norra Mellby sn., Skåne, Sweden:
4; 6; 8-10; 12-16; 21-24 – elements of horse's harness with traces of deliberate damage (according to Geisslinger 1967).

funkcję ekwiwalentu pieniężnego w dalekosiężnej wymianie handlowej (por. Stenberger 1977, 331; Gaul 1979, 79-85; tenże 1982, 50-51).

Brak przesłanek pozwalających uznać „brakteaty” za formę pieniądza kruszcowego nie przeczy hipotezie, iż stanowiły one – np. jako cenne dary – przedmiot wymiany ceremonialnej, prowadzonej powszechnie w IV-VI w. między członkami arystokracji germańskiej. Hipotezę tę potwierdza fakt znacznego rozprzestrzenienia tej kategorii przedmiotów w Europie objętej osadnictwem germańskim. Odnotowane przez A. Andréna (1991, 254 oraz ryc. 8) skupiska znalezisk „zawieszek brakteatowych” bitych tym samym stemplem sugerują, że wymiana ta mogła mieć miejsce nie tylko w ramach określonych grup lub warstw społecznych, lecz także w ramach określonych grup kulturowych i politycznych.

Uzasadnioną wydaje się zatem teza o związku złotych „brakteatów” nordyjskich z kulturą symboliczną Germanów okresu wędrówek ludów. Zastrzeżeń nie budzi również pogląd, że idea „zawieszki brakteatowej” została zaczerpnięta przez Skandynawów z kultury późnego cesarstwa rzymskiego, m.in. za pośrednictwem zromanizowanych wojowników germańskich, pełniących służbę w armii rzymskiej jako tzw. federaci, lub członków germańskich drużyn walczących po stronie Hunów z wojskami rzymskimi i pozostających w orbicie cywilizacji antycznej. Wzorując się na rzymskich monetach i medalionach przejęto ich formę oraz elementy ikonografii (np. wizerunek postaci ludzkiej), zmieniając najprawdopodobniej częściowo lub całkowicie semantykę rzymskich wyrobów (por. Lamm, Axboe 1989, 471, tam dalsza lit.). Warto podkreślić, że niektóre germańskie słowa zapisane na „brakteatach” alfabetem runicznym (np. „SABAR”) mają łacińską etymologię (por. Żak 1953, 98-99; Andrén 1991, 245 n.). A. Andrén (1991, 245 n.; zob. też Magnus 1992, 138-139) dopatruje się nawet związków między częścią inskrypcji runicznych pokrywających „brakteaty” a łacińskimi słowami gloryfikującymi cesarza, widniejącymi na rzymskich monetach i medalionach. W literaturze przedmiotu (Vierck 1978, 271-282; Axboe 1991, 187-202) sugeruje się, że adaptowaniu przez Skandynawów materialnych elementów rzymskiej kultury symbolicznej towarzyszyła znajomość ich terści (np. kultu boskiego cezara w przypadku medalionów). Na podstawie późnoantycznych statuetek rzymskich bóstw znalezionych na tzw. stanowiskach ofiarnych w Dolnej Saksonii i na Jutlandii K. Hauck, P. La Baume oraz H. Vierck (zob. Vierck 1978, 280, tam dalsza lit.) dopuszczają nawet możliwość oddawania przez Północnych Germanów czci rzymskim bógom, których dostosowywano do rodzimego panteonu bądź traktowano jako bóstwa obce.

Reasumując: złote „zawieszki brakteatowe” to okazy nordyjskie inspirowane złotymi, rzymskimi monetami i medalionami z okresu późnego cesarstwa. Związek tych przedmiotów z magicznymi wierzeniami Germanów, zwłaszcza Skandynawów, jest niewątpliwy, chociaż trudno sprecyzować istotę ich funkcji, poza ogólnikowym stwierdzeniem, iż pełniły one rolę amuletów. Fakt, że „brakteaty” służyły do zawieszania na szyi, a pokrywające je inskrypcje runiczne były najprawdopodobniej przeznaczone dla szerszego odbiorcy (zob. Magnus 1992, 133n.), jak również cenny surowiec oraz wysoki poziom wykonania, pozwalają domyślać się w nich także przedmiotów-znaków, m.in. o charakterze kulturowym i politycznym, używanych przez przedstawicieli ówczesnej arystokracji. Część „zawieszek brakteatowych” została niewątpliwie sporządzona – podobnie jak normańskie tzw. kamienie komemoratywne (Magnus 1992, 136-138) – dla konkretnej osoby, o czym świadczy napis widniejący na okazy z m. Tjurkö, Augerum sn., Blekinge – „Heldar napisał runy na galijskim ziarnie (tzn. złocie -M.K.) dla Kunimunda” (Brøndsted 1963, 321; Andrén 1991, 249 ryc. 4c; Magnus 1992, 139). W kulturze skandynawskiej V-VI stulecia musiano im zatem przypisywać szczególne znaczenie.

W ramach typologii złotych „brakteatów” nordyjskich – autorstwa O. Monteliusa (1900, 68-80; 1906, 145-150) – okazy z Wapna (ryc. 5: 8-9) ze względu na zdobnictwo należy zaliczyć do typu C. Analogie do obu dużych „brakteatów” (ryc. 1 – por. Żak 1962, 105 nr 1, 3-11, 13; Hagberg, Stjernquist, Rasch (red.) 1991, 419) znane są przede wszystkim ze Skanii i Olandii, terenów wchodzących obecnie w skład Szwecji. Z tego powodu można je przypisać południowoszwedzkiej (II) grupie „brakteatów” wyróżnionej przez M. B. Mackepranga (1952) bądź grupie olandzko-skańskiej H. Öberg (1942). Według J. Żaka (1962, 105-109, 156) „brakteaty” te powstały najprawdopodobniej na Olandii. Niewielka liczba znalezisk nakazuje jednak traktować powyższą hipotezę ostrożnie. W przeciwieństwie do dużych „brakteatów”, mały okaz z rurkowatym uszkiem i germańskim, runicznym napisem SABAR (mądry, rozumny – zob. Żak 1962, 108 przypis 170) nie ma ścisłych analogii. Na podstawie chorologii zbliżonych form (por. Mackeprang 1952, tabl. 7:18-21, 25-26, 29; 8:3, 5, 8, 12; 9:4-9, 22; 10:18-20; 11:1, 5; 14:17-18; 15:7 oraz nr kat. 201, 213) wolno wnosić, że „brakteat” ten wykonano w pd.-zach. strefie skandynawskiego kręgu kulturowego, przypuszczalnie na Wyspach Duńskich lub w Skanii.

W starszej literaturze przedmiotu znalezisko złotych „brakteatów” z Wapna datowano na połowę-2 połowę VI w. (por. Kossinna 1939, 227 ryc. 255; Petersen 1939, 118, 132; Kostrzewski 1949, 228; Żak 1953, 91, 108; tenże 1962, 56-58, 103-109, 156; Łowmiański

1964, 372 n.)²⁶. Obecnie – zgodnie z ustaleniami E. Bakki dotyczącymi chronologii nordyjskich „brakteatów” ze schyłku starożytności i początków średniowiecza, oraz aktualnym stanem badań nad datowaniem okresu wędrówek ludów i okresu merowińskiego w Europie (zob. Bakka 1973, 53-87; Żak 1976, 193-196; Godłowski 1981a, 65-119; Menghin 1983, 22-60) – są one synchronizowane z II lub starszym odcinkiem III okresu występowania „zawieszek brakteatowych” w Skandynawii. Chronologicznie okres ten odpowiada III stadium skandynawskiego okresu wędrówek ludów (4 ćwierć V-1 ćwierć VI w.) według E. Bakki (1973; zob. też Godłowski 1981a, 91-92; Machajewski 1992a, 77). W świetle tych ustaleń omawiane „brakteaty” pochodzą z końca V-początku VI stulecia (por. Godłowski 1981a, 91-92; tenże 1981b, 458; Żak 1985, 30-31; Godłowski 1989, 34; Machajewski 1992a, 77, 82-83, 92; tenże 1992b, 19-21, 24; tenże 1992c, 144)²⁷. Chronologię tę potwierdza fakt zgrupowania gros ścisłych analogii do dużych okazów z Wapna na wyspie Olandii, gdzie osadnictwo z okresu wędrówek ludów uległo gwałtownej destabilizacji – przypuszczalnie na skutek najazdu – w końcu V w. (por. Leciejewicz 1979, 25-26; Godłowski 1981a, 92). „Brakteaty” z Wapna zostały zakopane najprawdopodobniej w końcu V-początku VI stulecia. Sugeruje to metryka złotych skarbów zawierających m.in. „brakteaty” typu C wg O. Monteliusa i solidy o określonych, powtarzających się emisjach, które odkryto na terenie pd.-zach. Skandynawii. Stanowią one analogie do depozytu nr 1 z Wapna. Ich datowanie ustalono m.in. na podstawie analizy numizmatów (por. Geisslinger 1967, nr kat. I.101, 107, 129).

W dorzeczu Odry i Wisły złote „brakteaty” z Wapna są znaleziskami wyjątkowymi. Podobne okazy stwierdzono jedynie na Pomorzu Zachodnim (ryc. 1): 6 egzemplarzy pochodzi z Karlina, woj. koszalińskie (wchodziły w skład skarbu złotych przedmiotów z końca V-początku VI w.), a „zawieszka brakteatowa” z germańskim, runicznym napisem WAIGA (śmiały, odważny) z rejonu Kołobrzegu bądź Koszalina (por. Żak 1962, 49-52, 95-103, 109; Godłowski 1981a, 92-93; Machajewski 1992c, 64-65, 144). Także na obszarze Niżu Środkowoeuropejskiego skandynawskie „brakteaty” występują niezbyt licznie (zob. Mackeprang 1952, 80-85). Są wśród nich okazy typu C wg O. Monteliusa, z których 3 odkryto w Górnej Saksonii, a 7 w

pn. Niemczech, m.in. na Pomorzu Zaodrzańskim (ryc. 1 – por. Mackeprang 1952, 80-85; Żak 1953, 90; tenże 1962, 41-43, 95).

Z wyjątkiem znalezisk polskich i problematycznych znalezisk białoruskich złote „brakteaty” nordyjskie (wszystkich typów) stwierdzono na terenach, które w okresie wędrówek ludów były niewątpliwie objęte osadnictwem germańskim (ryc. 10), poświadczonym zarówno przez źródła archeologiczne, jak i przekazy pisane (por. Mackeprang 1952, 80-85; Andrén 1991, 245-256). Związek „brakteatów” z etnikonom germańskim (zwłaszcza północnogermańskim) należy – być może – tłumaczyć rolą jaką odgrywały one w kulturze symbolicznej tego ludu. Powyższą hipotezę uprawdopodobnia fakt, iż właśnie ta sfera życia społecznego była w starożytności i we wczesnym średniowieczu najbardziej hermetyczna i stanowiła jeden z podstawowych wyznaczników przynależności jednostki do danego plemienia lub związku plemiennego.

2. Złote łańcuchy

Ogniwa złotych łańcuchów z Wapna – przez E. Petersena błędnie interpretowane jako pierścienie na palce – wykonano techniką gięcia z ciętego drutu o owalnym i wielokątnym przekroju (ryc. 4:2; 5:2-7). Ich max. średnica zewnętrzna zamyka się w granicach od ok. 1,5 do ok. 2,1 cm, a max. średnica wewnętrzna wynosi od ok. 1 do ok. 1,6 cm. Informacje źródłowe nie pozwalają ustalić szczegółów budowy ani dokładnej liczby łańcuchów (być może 2). Na podstawie zapisu w protokole nabytków Königliches Museum w Berlinie można tylko przypuszczać, iż jeden z łańcuchów był spięty co najmniej z 6 złotych ogniw o wielokątnym przekroju (?) (zabytki zainwentaryzowane pod numerem II.3494).

W literaturze przedmiotu przyjętą się pogląd J. Żaka (1962, 104-105, 154-155; zob. też Machajewski 1992a, 83), który złote ogniwa z Wapna uznał za „import” z terenów naddunajskich bądź za wyrób rodzimy, powstały z przetopionych ozdób lub monet pochodzących z południa Europy. J. Żak nie uwzględnił jednak faktu, że w dorzeczu Odry i Wisły łańcuchy z Wapna są znaleziskiem odosobnionym, a ich analogie pochodzą wyłącznie ze Skandynawii (por. Żak 1953, 100; Geisslinger 1967, 144 n.; Henderson 1987, 35 n.). „Otwarty” łańcuch o długości ok. 10 cm, spięty z 6 złotych ogniw nawiązujących do okazów z Wapna, odkryto w skarbie złotych przedmiotów (zawierał „brakteaty” typu C wg O. Monteliusa), który zakopano na duńskiej wyspie Fionia, w m. Oure koło Broholm, Gudme sn., prawdopodobnie w 1 połowie VI w. (por. Geisslinger 1967, 154 nr kat. 164 oraz tabl. 7:1). Łańcuchy ze złota znajdowały się również w dwu innych złotych depozytach z okresu wędrówek ludów odsłoniętych na terenie

²⁶ Analogiczna chronologia znaleziska także w niektórych nowszych pracach – zob. Leśny 1975, 136, 174; Żak 1980, 318-319; Jażdżewski 1981, 601 ryc. 184 podpis 9-10; Dzieduszycki 1991/92, 49.

²⁷ Należy podkreślić, że analogicznie znalezisko z Wapna datował już w latach 50-tych J. Kostrzewski (1955, 264), nie uzasadniając jednak swojego poglądu.

Skandynawii: Elsehoved, Oure sn. (Fionia) oraz Timboholm koło Skövde (Västergötland). Okaz z Elsehoved wchodził przypuszczalnie w skład skarbu zakopanego w końcu V-początku VI stulecia nad Wielkim Beltem (por. Geisslinger 1967, 146 nr kat. 64). Niestety, brak informacji o jego formie; wiadomo jedynie, iż był on najprawdopodobniej niezbyt długi. Dwa nie zamknięte łańcuchy z Timboholm, złożone łącznie z 26 mniejszych i większych pierścieni, głównie spiralnych (odmienne od znalezionych w Wapnie), stwierdzono wraz ze złotymi sztabkami w skarbie pochodzącym zapewne z początku VI w. (por. Stenberger 1977, 317-318 oraz ryc. 204; Henderson 1987, 35, 37 oraz ryc. 20).

Ze skarbów złotych przedmiotów z 2 połowy V-1 połowy VI stulecia odkrytych w Skandynawii (zwłaszcza południowo-zachodniej) znane są również pierścienie-ogniwa podobne do okazów z Wapna (Mackeprang 1952, 106 n.; Żak 1953, 100; Geisslinger 1967, 144 n.). Występują one pojedynczo lub w większej ilości, luźno bądź spięte w pęk, stanowiąc zazwyczaj jeden z elementów składowych zespołu. Często stwierdza się je w towarzystwie złotych sztabek, rzymskich solidów, pierścionków oraz „zawieszek brakteatowych” (m.in. typu C wg O. Monteliusa).

Złotych pierścieni-ogniw dostarczyły również skandynawskie osady datowane na okres wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów. Na 6 spiralnych okazów zbliżonych do odkrytych w Wapnie (zwłaszcza do ogniwa przedstawionego na ryc. 5:3; dwa były spięte razem) natrafiono w podwalinach domostwa odłoniętego w m. Skedstad na Olandii (por. Sjöberg – red.) 1987, 285). Wchodziły one w skład depozytu, zawierającego ponadto kilkanaście fragmentów złotych sztabek-pierścieni, 1 zdeformowany pierścień ze złotej taśmy oraz 560 żelaznych „grzywien siekierowatych”.

Liczne znaleziska złotych ogniw-pierścieni typu Wapno z terenu Skandynawii, tworzące jedyne w Europie makroskupisko tego rodzaju przedmiotów z okresu wędrówek ludów, pozwalają przypuszczać, iż podobnie jak „brakteaty” są to wyroby nordyjskie powstałe najprawdopodobniej z przetopionych rzymskich solidów. W literaturze taką tezę wysunął J. Gaul (1979, 69 n.; 1982, 48 n.; zob. też Henderson 1987, 35 n.). Warto odnotować, że w Estonii złote pierścienie podobne do jednego z okazów z Wapna (zob. ryc. 5:3) – stanowiące tam znaleziska bardzo rzadkie – odkryto na cmentarzysku w m. Proosa, które dostarczyło m.in. licznych skandynawskich wyrobów o luksusowym charakterze, zdobionych motywami w stylu I według B. Salina (1981)²⁸. Zdaniem J. Seliranda i K. Deemanta

(1985, 243-252) przedmioty te były własnością niewielkiej grupy Skandynawów, wchodzących w 2 połowie V-V/VI w. w skład miejscowej, zachodniofińskiej wspólnoty osadniczej, użytkującej ww. nekropole.

O złotych pierścieniach i ich związkach z kulturą symboliczną Skandynawów informują starogermańskie źródła pisane (pieśni, mity, sagi), w świetle których stanowiły one cenne nagrody rozdawane przez nordyjskich władców sławnym skaldom oraz mężnym wojownikom (por. Gaul 1979, 69 n.; Henderson 1987, 29 n.). Według wzmiankowanego już poematu „Beowulf” jego tytułowy bohater został obdarowany przez króla Danów Hrothgara dwoma naramiennikami, zbroją oraz „pierścieniami i największym z naszyjników, o jakim kiedykolwiek słyszałem”, pisze autor. Ten sam Hrothgar nazywany jest w utworze „stróżem pierścieniowych skarbów” lub „znamienitym dawcą pierścieni”. W poemacie opiewa się również „skarby pełne pierścieni – starożytne dzieła ludzi”. Zdobycie dla współtowarzyszy starodawnego skarbu, w którym znajdowały się m.in. „naramienniki pomysłowo ze sobą powiązane”, było ostatnim bohaterskim czynem Beowulfa (Beowulf, wyd. Klaeber 1936; zob. też Henderson 1987, 39, 42-43). Zwyczaj manifestowania bogactwa przez germańską arystokrację okresu wędrówek ludów, przybierający m.in. formę rozdawania drogocennych przedmiotów, stanowił najprawdopodobniej jeden z podstawowych warunków sprawowania przez nią władzy (por. Gaul 1979, 69 n.; tenże 1982, 48 n.; Magnus 1992, 138-139). Dla otoczenia był on probieżem możliwości przywódcy, istotnym kryterium uzasadniającym jego pozycję, elementem kontroli władcy oraz mechanizmem zapewniającym harmonię między rządzącym a rządzonymi. Nie ulega wątpliwości, iż zwyczaj ten przyczyniał się do wykształcenia więzi grupowych (także o charakterze politycznym) i wpływał stabilizująco na życie ówczesnych społeczeństw germańskich (por. Henderson 1987, 39-42; Andrén 1991, 245-256; Magnus 1992, 138-140). Warto zaznaczyć, że młody Wiglaf wyraża się o Beowulfie jako o „(...) naszym Panu, który obdarował nas (...) pierścieniami” i któremu należy wiernie służyć podczas bitwy (Beowulf, wyd. Klaeber 1936; zob. też Henderson 1987, 42). Z przekazów pisanych wynika również, iż Germanie (także Skandynawowie) posługiwali się złotymi pierścieniami lub ich fragmentami podczas uiszczania opłat z tytułu grzywien (por. Gaul 1979, 72). W niektórych językach germańskich (np. staroangielskim) słowo określające pierścień („beag”) stało się nawet synonimem bogactwa (Gaul 1979, 71, przypis 11).

Niestety, autorzy starogermańskich źródeł pisanych

²⁸ O złotych pierścieniach i skandynawskich znaleziskach z nekropoli w m. Proosa por. Deemant 1976, 55; tenże 1978a, 81-82 oraz tabl. 8:1-5; tenże 1978b, 337 oraz tabl. 6:1; tenże 1981,

394 oraz tabl. 6:16 (tu zob. też Żak 1962, 155 przypis 447-448); Deemant 1985, 351 oraz tabl. 8:3; Selirand, Deemant 1985, 243-252.

nie precyzują bliżej formy pierścieni, czyniąc jedynie wyjątek w przypadku złotych naramienników i naszyjników. Być może ma to związek z faktem, iż te ostatnie pełniły wśród Germanów przełomu starożytności i średniowiecza funkcję oznak najwyższej władzy i prestiżu. Prawdopodobnie już wówczas traktowano je też jako atrybuty niektórych bóstw, np. Odina (por. Vierck 1978, 275-282).

Analiza zawartości skarbów, poparta informacjami źródeł pisanych, pozwala interpretować pierścienie-ogniwa (m.in. typu Wapno) z okresu wędrówek ludów, odkryte w zachodniej strefie basenu M. Bałtyckiego, jako jedną z form niemonetarnego pieniądza kruszcowego – tzw. pieniądz pierścieniowy (por. Żak 1962, 154-155; Geisslinger 1967; Gaul 1979, 69 n.; tenże 1982, 48 n.; Fonnesbech-Sandberg 1991, 233-244). Oczywiście niektóre pierścienie-ogniwa mogły być również stosowane w charakterze ozdób (Nerman 1935, 76). Nie wykluczało to jednak ich walorów pieniężnych. Należy podkreślić, że złotym „pieniądzem pierścieniowym” (w postaci naramienników i naszyjników) posługiwano się na terenie Skandynawii także w okresie wikingim (Lyngstrøm 1992, 264 nr kat. 144; zob. też Crawford 1987, 133-134 oraz ryc. 39). Od połowy X w. analogiczne naramienniki deponowano również w skarbach kruszcowych na Rusi Kijowskiej (Korzuchina 1954, 65 oraz tabl. 5; 10). Sądząc ze znalezisk częściej jednak stosowano wówczas w charakterze niemonetarnego pieniądza zunifikowane pod względem formy i wymiarów srebrne naszyjniki oraz naramienniki bądź ich fragmenty. Znane są one ze skarbów (głównie z X lub 2 połowy X-XI w.) odkrytych w strefie basenu M. Bałtyckiego, na Wyspach Brytyjskich oraz na Rusi, a w dorzeczu Odry i Wisły także w Wielkopolsce, na Mazowszu, w Polsce środkowej i na Dolnym Śląsku (por. Grieg 1929, 177-311; Skovmand 1942, 1-275; Stenberger 1947-1958; Korzuchina 1954; Kiersnowscy 1959; Slaski i Tabaczyński 1959; Gupieniec, Kiersnowscy 1965; Haisig, Kiersnowski, Reyman 1966; Hårdh 1976; Crawford 1987; Wikinger-Waräger-Normannen..., 18 n.). W przypadku Europy Północnej należy liczyć się z przetrwaniem tradycji „pieniądza pierścieniowego” sięgającej przełomu starożytności i średniowiecza (Gaul 1982, 49; Henderson 1987, 42, 53 patrz też Crawford 1987, 133).

W literaturze przedmiotu (Gaul 1979, 69-85; tenże 1982, 48-53) panuje pogląd, że złoty „pieniądź pierścieniowy” okresu wędrówek ludów zajmował szczególną pozycję w wymianie pozahandlowej. Według ustaleń J. Gaula (1979, 71) ten sektor wymiany, „(...) zwany również wymianą ceremonialną, jest zwykle bardzo rozbudowany i spełnia ważną rolę społeczno-gospodarczą dystrybucji dóbr i usług w społeczeństwie.

Obejmuje wszelkie trybuty i daniny – składane elicie władzy, która następnie rozdziela je wśród członków społeczeństwa w postaci przydziałów określonych dóbr i usług – akty hojności, np. uczyty, a zwłaszcza wymianę darów, opłaty małżeńskie oraz grzywny. Pomyślne przeprowadzenie dwóch ostatnich transakcji wymaga posługiwania się środkami ściśle określonymi, tak ilościowo, jak i jakościowo, prawem zwyczajowym. Dobra te mogą więc być traktowane jako środki pieniężne – wymiany i płatności – sektora ceremonialnego, stanowiąc bardzo często pieniądź o specjalnym przeznaczeniu. Są to zwykle przedmioty wysoko cenione w danym społeczeństwie (...)”. Charakter wymiany ceremonialnej sugeruje, iż musiały one odgrywać określoną rolę w kulturze symbolicznej tej ludności. Powyższe przypuszczenie potwierdza fakt, że np. złote „pieniądze pierścieniowe” znaleziono w normańskich skarbach z młodszego stadium okresu wędrówek ludów, zdeponowanych najprawdopodobniej z przyczyn kultowych m.in. w bagnach i ciekach wodnych (por. Geisslinger 1967, 144 n.; Gaul 1979, 75; Müller-Wille 1989).

Ze względu na skandynawską proveniencję złotych pierścieni-ogniwi typu Wapno także złożone z nich łańcuchy należy traktować jako okazy nordyjskie. Wynika to również z ich chorologii. Funkcja pierścieni, jak też niejednolita, a niekiedy nawet niezbyt staranna obróbka ogniwi tworzących łańcuchy, sugeruje, iż te ostatnie nie były używane w charakterze ozdób²⁹, lecz stanowiły najprawdopodobniej formę kumulacji „pieniądza pierścieniowego”. Sądząc z rozprzestrzenienia na terenie Europy znalezisk złotych ogniwi-pierścieni oraz złotych łańcuchów typu Wapno zwyczaj ten praktykowany był w Skandynawii. Powyższa interpretacja funkcji łańcuchów znajduje wyraźne potwierdzenie w inventarzach dwu skarbów zakopanych w końcu V-1 połowie VI w. na terenie Zelandii oraz Fionii: w m. Halskov Allmende, Tårnborrg sn. oraz Gudme, Gudme sn. (por. Mackeprang 1952, 114 nr kat. 31 oraz tabl. 21:13; Geisslinger 1967, nr kat. I.117, 372). W pierwszym depozycie stwierdzono m.in. 4 złote pierścienie-ogniwa typu Wapno, spięte złotym drutem w pęk wraz ze zwiniętym fragmentem złotej taśmy, natomiast w drugim wszystkie przedmioty (naramiennik, spiralny pierścienek na palec, 2 „szyjki” pochwy miecza, 2 spiralne pierścienie-ogniwa) były wzajemnie połączone. Spinanie w pęk drogocennych przedmiotów stosowali również Skandynawowie w okresie wikingim, o czym świadczy srebrny skarb z około 1000 r. z m. Skavsta,

²⁹ Przykładem łańcuchów przeznaczonych niewątpliwie do noszenia na szyi są srebrne okazy piktyjskie z ok. 600-700 r. n.e. znalezione w Szkocji. W przeciwieństwie do łańcuchów skandynawskich wykonano je bardzo starannie z ogniwi o zbliżonej średnicy (por. Henderson 1987, 37, 46-47 oraz ryc. 21).

Sankt Nikolai Ksp. (Södermanland), zawierający m.in. naramienniki, na szyjniki i szpile pierścieniowate (zob. Jansson 1992, 293 nr kat. 244).

Na podstawie chronologii złotych łańcuchów odkrytych w Skandynawii oraz złotych ogniw-pierścieni typu Wapno, jak również ze względu na metrykę „brakteatów” typu C wg O. Monteliusa występujących w tym samym depozycie, złote łańcuchy z Wapna można datować na koniec V-początek VI stulecia.

Kończąc rozważania poświęcone łańcuchom warto zaznaczyć, że krótkie, „otwarte”, złożone z kilku ogniw okazy znane ze znalezisk skandynawskich doskonale korespondują z informacją T. Wolańskiego o fragmentach złotych łańcuchów odkrytych w Wapnie.

3. Złoty pierścień

Sądząc ze zdjęcia publikowanego przez G. Kossinę i E. Petersena złoty pierścionek o przekroju w kształcie litery „D” jest prawdopodobnie wklęsły od strony wewnętrznej (ryc. 4:1; 5:1). Jego średnica zewnętrzna wynosi ok. 2,3 cm, a średnica otworu na palec ok. 1,7 cm.

Analogie do pierścionka pochodzą ze Skandynawii; datowane są na okres wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów (por. Żak 1953, 99-100; Sjövoid 1962, 48 nr kat. E77 oraz tabl. 1; Żak 1962, 104; Stenberger 1977, 315-316 oraz ryc. 201; Godłowski 1981a, 91; Machajewski 1992a, 76). Zdaniem J. Żaka (1962, 104) okazy te stanowią „importy” z terenów cesarstwa rzymskiego bądź skandynawskie naśladownictwa form rzymskich. W nowszej literaturze przedmiotu (Godłowski 1981a, 91; Fonnesbech-Sandberg 1992, 40; Machajewski 1992a, 76 oraz nr kat. 12) traktuje się je wyłącznie jako elementy nordyjskie. Mimo, iż związek tego typu pierścionków z okazami rzymskimi jest wyraźny, to jednak wysoki poziom złotnictwa skandynawskiego w późnej starożytności oraz liczne inspiracje czerpane przez Skandynawów z kultury cesarstwa rzymskiego uprawdopodobniają północnoeuropejską proveniencję przynajmniej części tych zabytków.

Znaleziska złotych pierścionków typu Wapno znane są z Gotlandii, Olandii, Norwegii i Szwecji kontynentalnej. Z okazem wielkopolskim znaczne podobieństwo wykazują zwłaszcza: pierścionek z grobu z późnego okresu wpływów rzymskich (III w. n.e.), odkryty w Norwegii w m. Bö, Steigen Parish, pierścionek wchodzący w skład skarbu złotych przedmiotów, zakopany w V-połowie VI stulecia (?) w m. Valleberga, Valleberga sn. (Skania) oraz 3 egzemplarze z Gotlandii, datowane na okres VI: 2 według B. Nermana (1935), tj. na 4 ćwierć V-połowę VI w.³⁰ – Barshaldershed, Ksp.

Fide-Grötlingbo (grób), Kyrkebys, Ksp. Hejnum (znalezisko jednostkowe), Ringome, Ksp. Alva (znalezisko jednostkowe) (por. Nerman 1935, 75-76 oraz tabl. 44:425, 426, 428; Sjövoid 1962, 48 nr kat. E77 oraz tabl. 1; Stenberger 1977, 315-316 oraz ryc. 201). W dorzeczu Odry i Wisły pierścionek z Wapna jest okazem odosobnionym.

Powyższe analogie oraz fakt, iż w Skandynawii okresu wędrówek ludów istniał zwyczaj zakopywania złotych pierścionków w charakterze depozytów nie będących inwentarzami grobowymi sensu stricto (zob. Geisslinger 1967, 139 n.), pozwalają uznać egzemplarz z Wapna za kolejny element znaleziska związany z nordyjskim kręgiem kulturowym V-VI stulecia. Ze względu na chronologię zabytków gotlandzkich (por. Nerman 1935, 75, 120-121) można domniemywać, iż do kurhanu dostał się on w tym samym czasie co złote łańcuchy i „brakteaty” z depozytu nr 1.

Ustalenia te nie zgadzają się z poglądem J. Żaka (1962, 104), według którego omawiany pierścionek stanowi wyrób prowincjonalnorzymski, a do północnej Wielkopolski trafił w 1 połowie VI w. bezpośrednio z południa Europy, z ziem opanowanych przez Ostrogotów. Analiza chorologiczna najbliższych analogii pierścionka oraz skandynawska proveniencja pozostałych przedmiotów ze złota odkrytych w Wapnie, przemawiają jednak za związkiem zabytku ze strefą basenu M. Bałtyckiego. Należy podkreślić, iż hipoteza J. Żaka nie przyjęła się w literaturze przedmiotu.

Cenny surowiec oraz wysoki poziom wykonania pierścionka z Wapna pozwalają upatrywać jego właściciela wśród ówczesnej elity. Niewątpliwie tego rodzaju okazy pełniły funkcję ozdób, będąc jednocześnie oznaką prestiżu (zob. Nerman 1935, 75; Żak 1953, 100; Fonnesbech-Sandberg 1992, 42). Fakt odkrycia na terenie Skandynawii złotych pierścionków w skarbach z okresu wędrówek ludów zdeponowanych najprawdopodobniej z przyczyn kultowych (np. w bagnach – por. Geisslinger 1967, 144 n.; Müller-Wille 1989) świadczy, iż były one związane z wierzeniami Normanów tego czasu. Należy zaznaczyć, że zarówno ozdoby, jak i strój, zwłaszcza uroczysty, miały w starożytności i średniowieczu głęboki sens symboliczny, właściwy dla określonych grup etno-kulturowych. W świetle ustaleń H. Viercka (1978, 275; zob. też Hinz 1978, 347 n.) strój arystokracji północnogermańskiej okresu wędrówek ludów stanowił odbicie wyobrażeń mody panującej wśród bogów w Asgardzie.

³⁰ Zdaniem K. Godłowskiego (1981a, 71), powołującego się na ustalenia E. Bakki (1973, 53 n.) i J. Żaka (1976, 193 n.) doty-

czące chronologii okresu wędrówek ludów w Europie Północnej, istnieją przesłanki pozwalające przesunąć początek stadium VI:2 wg B. Nermana na ok. połowę V stulecia lub nieco wcześniej.

4. Gliniane popielnice

W przeciwieństwie do pierścionka „brakteatów” i ogniw łańcuchów gliniane popielnice antropomorficzne (ryc. 3), w których znajdowały się złote depozyty nr 1 i 2, nie pochodzą z okresu wędrówek ludów. Są to niewątpliwie urny twarzowe kultury pomorskiej z okresu Hallstatt D (por. Łuka 1979, 147-168). Wprawdzie naczynia te nie zachowały się do naszych czasów, brak również ich rycin, to jednak popielnica publikowana przez G. A. Crügera wraz z informacją, że stanowi ona analogię do okazów z kurhanu w Wapnie, upoważnia do datowania tych ostatnich o 1000 lat wcześniej niż wynikałoby to z analizy złotych depozytów. Także konstrukcja kurhanów oraz zgrupowanie pod kamiennym nasypem mogły liczyć licznych popielnic antropomorficznych ze spalonymi kośćmi ludzkimi i węglem drzewnym są typowe dla zwyczajów pogrzebowych ludności kultury pomorskiej okresu Hallstatt D (por. Malinowski 1969; Łuka 1979, 147 n.). Podobny obiekt stwierdzono np. w m. Karczemka Gardkowska, woj. gdańskie (Łuka 1979, 155-156; zob. też La Baume 1934, 48-49). Warto odnotować, że podczas prospekcji powierzchniowej terenu przeprowadzonej w 1954 r. w pobliżu zabudowań b. folwarku w Wapnie natrafiono na fragment pomorskiej popielnicy twarzowej (ryc. 2).

W świetle powyższych ustaleń cmentarzisko kurhanowe w Wapnie należy uznać za nekropole ludności kultury pomorskiej z V w. p.n.e. (Żak 1985, 30-31); złote, skandynawskie przedmioty z okresu wędrówek ludów odkryte w kurhanach zostały zdeponowane w nich wtórnice.

5. Złote naczynie – paciorki – nieokreślone przedmioty żelazne

Brak znalezisk złotych naczyń w grobach kultury pomorskiej (zob. Łuka 1979, 147 n.; Hensel 1980, 325-352; Jażdżewski 1981, 441-446) pozwala domniemywać, że wykonane z tego kruszcu naczynie z Wapna, stwierdzone wraz ze złotymi „brakteatami” i łańcuchami w jednej z popielnic twarzowych, stanowiło element składowy depozytu nr 1. Według J. Żaka (1962, 56-58, 103-104; 1980, 318-319; 1985, 30-31) również paciorki i żelazne przedmioty odkryte w kurhanach z Wapna, o których wzmiankuje J. N. Sadowski, pochodzą z okresu wędrówek ludów. Tak jednoznaczne określenie ich chronologii budzi jednak poważne wątpliwości.

W świetle najstarszych opisów znaleziska nie można bowiem wykluczyć także ewentualności, iż zabytki te stanowiły element wyposażenia grobów kultury pomorskiej. Należy podkreślić, że zarówno paciorki, jak i wyroby z żelaza znajdujące się bardzo często na cmentarzyskach „pomorskich” okresu Hallstatt D (por. Łuka 1966; tenże 1979, 158, 160).

Analiza zabytków odkrytych w kurhanach w m. Wapno pozwala sformułować następujące wnioski:

1. Złote „brakteaty”, łańcuchy i „dęty” (?) pierścionek o przekroju w kształcie litery „D” to okazy skandynawskie z okresu wędrówek ludów. Niewiadomej proveniencji jest natomiast małe naczynie ze złota, które zaginęło bezpośrednio po odkryciu. Należało ono najprawdopodobniej do tego samego zespołu co 3 złote „brakteaty” (w tym 1 z germańskim, runicznym napisem SABAR) i 2 (?) złote łańcuchy. Trudno sprecyzować chronologię paciorków i nieokreślonych przedmiotów żelaznych. Być może pochodzą one z okresu Hallstatt D.

2. W dorzeczu Odry i Wisły złote przedmioty z Wapna są znaleziskami odosobnionymi. Wyjątek stanowią jedynie „brakteaty” typu C wg O. Monteliusa, które odkryto również na Pomorzu Zachodnim (7 egzemplarzy, z tego 6 w zespole zbliżonym do odsłoniętego w Wapnie) oraz we wsch. Meklemburgii, na tzw. Pomorzu Zaodrzańskim (2 egzemplarze). Najbliższe analogie do „brakteatów”, łańcuchów (także do ich poszczególnych ogniw) i pierścionka pochodzą z Wysp Duńskich, Olandii, Gotlandii oraz pd.-zach. Szwecji kontynentalnej.

3. Łańcuchy, 4 „brakteaty”, małe naczynie i pierścionek wchodziły w skład 3 oddzielnych, złotych depozytów (skarbów), które najprawdopodobniej w końcu V-początku VI stulecia n.e. zostały wtórnice zakopane w kurhanach ludności kultury pomorskiej z okresu Hallstatt D. Z punktu widzenia archeologii mogły te nie stanowić zatem tzw. obiektów zamkniętych, a odkryte w nich zespoły przedmiotów mają charakter heterogeniczny. Pierwszy zinterpretował w ten sposób znalezisko z Wapna J. Żak (1985, 30-31).

4. „Brakteaty”, pierścionek i łańcuchy wykazują związki z kulturą symboliczną Skandynawów okresu wędrówek ludów. Okazy te należały niewątpliwie do przedstawicieli ówczesnej elity.

PRÓBA INTERPRETACJI

Rodzaj znaleziska z Wapna, podobnie jak warunki odkrycia całego zespołu, budzą w literaturze przedmiotu liczne kontrowersje. J. Kostrzewski (1923, 208-209; 1939-1948, 352; 1949, 228; 1955, 264), korzystając z

ustaleń poprzednich badaczy, uznał, iż zabytki te stanowiły inwentarz ciepłopalnego grobu lub grobów kurhanowych. Identycznie znalezisko zinterpretował H. Łowmiański (1964, 372-373). J. Żak uważał począt-

kowo, że w Wapnie natrafiono na ciałopalny pochówek popielnicowy z okresu wędrówek ludów, zawierający m.in. złote przedmioty, który został wtórnie wkopany w neolityczny kurhan ziemno-kamienny typu kujawskiego z III tysiąclecia p.n.e. (Żak 1962, 56-59, 207-208; 1980, 318-319). Odmienne poglądy zaprezentował K. Jażdżewski (1960, 60 oraz przypis 26). Znaleźisko potraktował jako relikty długich, czworokątnych domostw typu Vallhagar, odsłoniętych m.in. na Bornholmie oraz Gotlandii, i z nimi wiązał złote przedmioty. E. Petersen (1939, 72-73, 118, 132), K. Godłowski (1981a, 91-92), J. Żak (w ostatniej pracy poświęconej Wapnu – 1985, 27-32), A. Andrén (1991, 248 ryc. 3), E. Fønnesbech-Sandberg (1992, 40) oraz H. Machajewski (1992a, 82-83, 92) uznali, iż zabytki pochodziły ze skarbu. Tylko J. Żak wyróżnił jeden większy i parę mniejszych depozytów, stwierdzając, że wkopano je wtórnie w kurhany z okresu Hallstatt D.

Fakt, iż inwentarze kurhanów nie stanowią zespołów o jednorodnej genezie, pozwala uznać pogląd J. Kostrzewskiego i H. Łowmiańskiego za nieuzasadniony. Podobnie należy potraktować pierwotną hipotezę J. Żaka o ciałopalnym, bogato wyposażonym grobie popielnicowym z VI w. n.e. wkopanym w pradziejowy kurhan. Wśród znalezisk nekropolicznych z terenu Polski i pozostałej części Europy brak bowiem analogicznych pochówków (por. Żak 1962, 207 przypis 4). Bez zasadność poglądu K. Jażdżewskiego, wynikającą z niewłaściwej interpretacji najstarszych opisów „wykopalisk” w Wapnie, wykazał J. Żak (1962, 207 przypis 4)³¹. Zwrócił on uwagę na wyraźne różnice istniejące między konstrukcjami obiektów z Wapna a konstrukcjami domostw typu Vallhagar.

Pod względem składu, proveniencji przedmiotów i sposobu ich „ukrycia” depozyty z Wapna nawiązują wyłącznie do złotych skarbów z okresu wędrówek ludów znanych z pd.-zach. Skandynawii – Jutlandia, Wyspy Duńskie, pd.-zach. i środkowa Szwecja kontynentalna, wyspy bałtyckie (por. Mackeprang 1952, 106 n.; Geisslinger 1967, 144 n.). Podobnie jak w Wielkopolsce, na Jutlandii, Zelandii, Bornholmie i w Skanii stwierdzono kurhany z wkopanymi wtórnie złotymi depozytami z końca V-początku lub 1 połowy VI stulecia. Na Jutlandii i Bornholmie odkryto poza tym przedmioty z młodszego stadium okresu wędrówek ludów w pobliżu pradziejowych kurhanów (por. Geisslinger 1967, nr kat. I.86, 91, 228, 305).

Bliskie analogie do znaleziska z Wapna stanowią zwłaszcza znaleziska z m. Lyngby, Lyngby sn. w pn. Jutlandii oraz z Gyllerup (?), Hörup sn. w Skanii (por.

Geisslinger 1967, nr kat. I.135, 310; Ahrens – red. 1978, 615 nr kat. 293B). W Lyngby natrafiono podczas rozorywania neolitycznego kurhanu na duży „brakteat” typu C wg O. Monteliusa, leżący między dwoma kamieniami zewnętrznej obstawy mogiły. Z partii nasypu, z której pochodził ww. „brakteat”, wydobyto podwójną „zawieszkę brakteatową” typu A wg O. Monteliusa (1900; 1906), 2 spiralne, złote pierścionki oraz 2 złote „pieniądze pierścieniowe”. W kurhanie z Gyllerup (?) odkryto węgiel drzewny, złoty łańcuch z „brakteatem” (?) oraz co najmniej 24 rzymskie solidy, m.in. emisji cesarza Leona I (457-474), Juliusza Neposa (474-475), Zenona (474-491) i Anastazjusza I (491-518). Według H. Geisslingera (1967, 166 nr kat. 310) kurhan został usypany w okresie pradziejowym. Kultowy charakter ww. depozytów jest bardzo prawdopodobny. Wprawdzie miejsca ich „ukrycia” różnią się od miejsc preferowanych przez Normanów okresu wędrówek ludów dla deponowania tzw. skarbów wotywnych, ale podobieństwo składu obu zespołów do składu złotych, nordyjskich skarbów kultowych z V-VI w. topionych w bagnach, zbiornikach i ciekach wodnych lub zakopywanych na piaszczysto-zwirowatych wyniesieniach, zdeponowanie „brakteatów” – przedmiotów wyraźnie związanych ze skandynawskimi wierzeniami okresu wędrówek ludów, oraz umieszczenie tych skarbów w kurhanach, a więc w obiektach traktowanych przez starożytnych jako kultowe, w strefie sakralnej wyznaczonej nasypem mogiły, stanowią argumenty przemawiające za powyższą hipotezą.

Ze względu na znaczne zbieżności z ww. skarbami analogicznie datowane znaleziska z Wapna można uznać również za depozyty o charakterze nordyjskim, wtórnie umieszczane w pradziejowych kurhanach najprawdopodobniej z przyczyn kultowych

W przeciwieństwie do Wapna, w żadnym ze skandynawskich kurhanów z wtórnie wkopanymi złotymi skarbami z okresu wędrówek ludów nie stwierdzono, aby wchodzące w ich skład przedmioty były umieszczone w glinianych popielnicach. Ze względu na fakt, iż podobne depozyty odkryto na Jutlandii oraz w Skanii w kamiennych lub glinianych naczyniach/pojemnikach (zob. Geisslinger 1967, nr kat. I.194, 365, 378, 441; Stenberger 1977, 315-316 oraz ryc. 201), różnicy tej nie można traktować jako przesłanki wykluczającej nordyjską proveniencję zespołu z Wapna. Także brak w skandynawskich skarbach okresu wędrówek ludów złotych naczyń nie przeczy normańskiemu charakterowi depozytu nr 1 z Wapna, zważywszy, że w przypadku ww. skarbów czytelne są również odstępstwa od reguły deponowania zespołów o określonym, powtarzającym się składzie (por. Geisslinger 1967, 144 n.). W świetle ustaleń L. Hedeager (1991, 203-212) tzw. duże skarby

³¹ Z czasem K. Jażdżewski wycofał się tego poglądu (zob. Jażdżewski 1981, 600-602).

złotych „brakteatów” nordyjskich, składające się co najmniej z trzech tego rodzaju okazów, zawierają zwykle inne przedmioty, które były dobierane według ściśle określonych zasad bądź kumulowane bardziej dowolnie. Jednocześnie należy zaznaczyć, że starogermańska literatura heroiczna, traktująca o czasach współczesnych znalezisku z Wapna, wspomina wielokrotnie o skarbach walecznych wojowników, zawierających m.in. złote, drogocenne naczynia (por. Henderson 1987, 43-45). Złote naczynia znane są również z germańskich skarbów typu Szilágyosmlyó ukrytych w Kotlinie Karpackiej w końcu IV-początku V w. przypuszczalnie w związku z reperkusjami inwazji huńskiej na tereny limesu nad-dunajskiego (por. László 1974, fot. czarno-biała 28-29; Godłowski 1981a, 79).

Konkludując: złote zabytki odkryte w ubiegłym stuleciu w grobach kurhanowych w Wapnie tworzyły trzy oddzielne skarby. Tylko depozyt nr 1 był wieloelementowy, w przypadku dwu pozostałych można przypuszczać, że zawierały po jednym złotym przedmiocie. Źródła archiwalne nie precyzują bowiem, czy w skład depozytu nr 2 i 3 wchodziły również inne zabytki, np. paciorki. Wszystkie skarby zostały zakopane wtórnie w kamiennie-ziemnych kurhanach ludności kultury pomorskiej z okresu Hallstatt D. Depozyt nr 1 i 2 ulokowano w obrębie jednej mogiły, lecz w dwu osobnych glinianych popielnicach antropomorficznych z V w. p.n.e., znajdujących się pod kamiennym nasypem kurhanu. O sposobie złożenia depozytu nr 3 brak informacji³². Warunki „ukrycia” i charakter skarbów pozwalają uznać je za typowe dla pd.-zach. strefy skandynawskiego kręgu kulturowego 2 połowy V-początku VI stulecia (Jutlandia, Wyspy Duńskie, Skania, wyspy bałtyckie). Z tego samego terytorium pochodzą również najbliższe analogie do „brakteatów”, „dętego” (?) pierścienka i ogniów łańcuchów wchodzących w skład depozytów. Skarby z Wapna zakopano najprawdopodobniej z przyczyn kultowych. Fakt odkrycia ich w kilku punktach stanowiska w pewnym stopniu upodabnia to miejsce do dużych skandynawskich miejsc ofiarnych z okresu wędrowek ludów z Illerup (Jutlandia), Ejsbøl (Jutlandia), Sösdala – nr 16 (Skania) oraz Nydam (Schleswig), gdzie na określonym obszarze odsłonięto oddzielne skupiska rytualnie zdeponowanych przedmiotów, głównie broń oraz elementy opraw mieczowych i rzędu końskiego (por. Geisslinger 1967, nr kat. I.5, 17, 39; Müller-Wille 1989, 34-43 oraz ryc.

³² Podobny pogląd wyraził J. Żak (1985, 27-32). Zaliczył jednak duży „brakteat” bez uszka do depozytu nr 1. Oprócz tego uważał, że paciorki, lancetowata zawieszka oraz złoty pierścienek o przekroju w kształcie litery „D” zostały włożone do glinianych urn różnych kurhanów w charakterze oddzielnych, małych depozytów. Ustaleń tych nie potwierdzają archiwalne opisy znaleziska.

17). W przeciwieństwie do Wapna część spośród tych stanowisk (np. Nydam) wykazuje ślady składania ofiar co najmniej od okresu wpływów rzymskich. W przypadku skarbów ze złotymi „brakteatami” (m.in. typu C), datowanych na koniec V-1 połowę VI w., zbliżoną sytuację do stwierdzonej w Wapnie odnotowano m.in. w m. Hesselagergårds Skov, Hesselager sn. (Fionia) oraz Hvolbaek, Fruering sn., na Jutlandii (por. Geisslinger 1967, nr kat. I.126-127, 187-188). W Hesselagergårds Skov, niedaleko brzegu morskiego, w pobliżu strumienia natrafiono na złoty „brakteat” typu C wg O. Monteliusa, który znajdował się ok. 70 m od drugiego „brakteatu” tego samego typu oraz złotego, dwuczęściowego naszyjnika zdobionego motywem półksiężyców. W Hvolbaek odkryto na wrzosowisku podczas wywożenia kamieni (wcześniej wykopywano tam naczynia gliniane lub urny) pojedynczy złoty „brakteat” typu D wg O. Monteliusa (1900; 1906) oraz wieloelementowy skarb złożony z dwu „brakteatów” typu C, fragmentu „brakteatu” typu D, złotego naramiennika pokrytego motywem stempelkowym, 2 spiralnych pierścionków, rozklepanej brytki złota oraz 4 złotych „pieniędzy pierścieniowych”. Odległość dzieląca oba depozyty wynosiła ok. 18 m. Istnienie na stanowiskach ofiarnych typu Nydam strefy sakralnej o określonych granicach, w obrębie której składano kultowe depozyty gromadząc je w oddzielnych skupiskach, nie ulega wątpliwości (por. Müller-Wille 1989, 38). W świetle przedstawionych powyżej informacji z podobną strefą należy liczyć się również w Wapnie, a być może też w Hesselagergårds Skov oraz Hvolbaek. W przypadku Wapna granicę sakralnego obszaru wyznaczał najprawdopodobniej zasięg cmentarzyska kurhanowego z okresu Hallstatt D ewentualnie jedno ze skupisk mogił. Ze względu na związek odkrytych w kurhanach skarbów złotych przedmiotów z obszarem nekropoli, w obrębie której zostały one zakopane, depozytów z Wapna nie można interpretować w kategorii znalezisk jednostkowych. Prawdopodobnie są to skarby pochodzące z niewielkiego miejsca kultowego; przypuszczalnie o charakterze ofiarnym. Znaczne ilości zabytków z późnej starożytności, niekiedy przekraczające nawet 1000 sztuk, stwierdzone na stanowiskach typu Nydam (por. Müller-Wille 1989, 38, 40), pozwalają domniemywać, że nie składano ich jednocześnie, mimo, iż datowane są na ten sam okres. Podobna sytuacja mogła mieć miejsce również w Wapnie, chociaż ograniczona liczba depozytów i ich skromny ilościowo inwentarz nakazują ostrożność w formułowaniu zbyt jednoznacznych wniosków.

Niewykluczone, że złote skarby typu Wapno odzwierciedlają specyficzne pojmowanie bogactwa przez Skandynawów okresu wędrowek ludów oraz ich stosunek do złota i innych drogocennych przedmiotów. Z

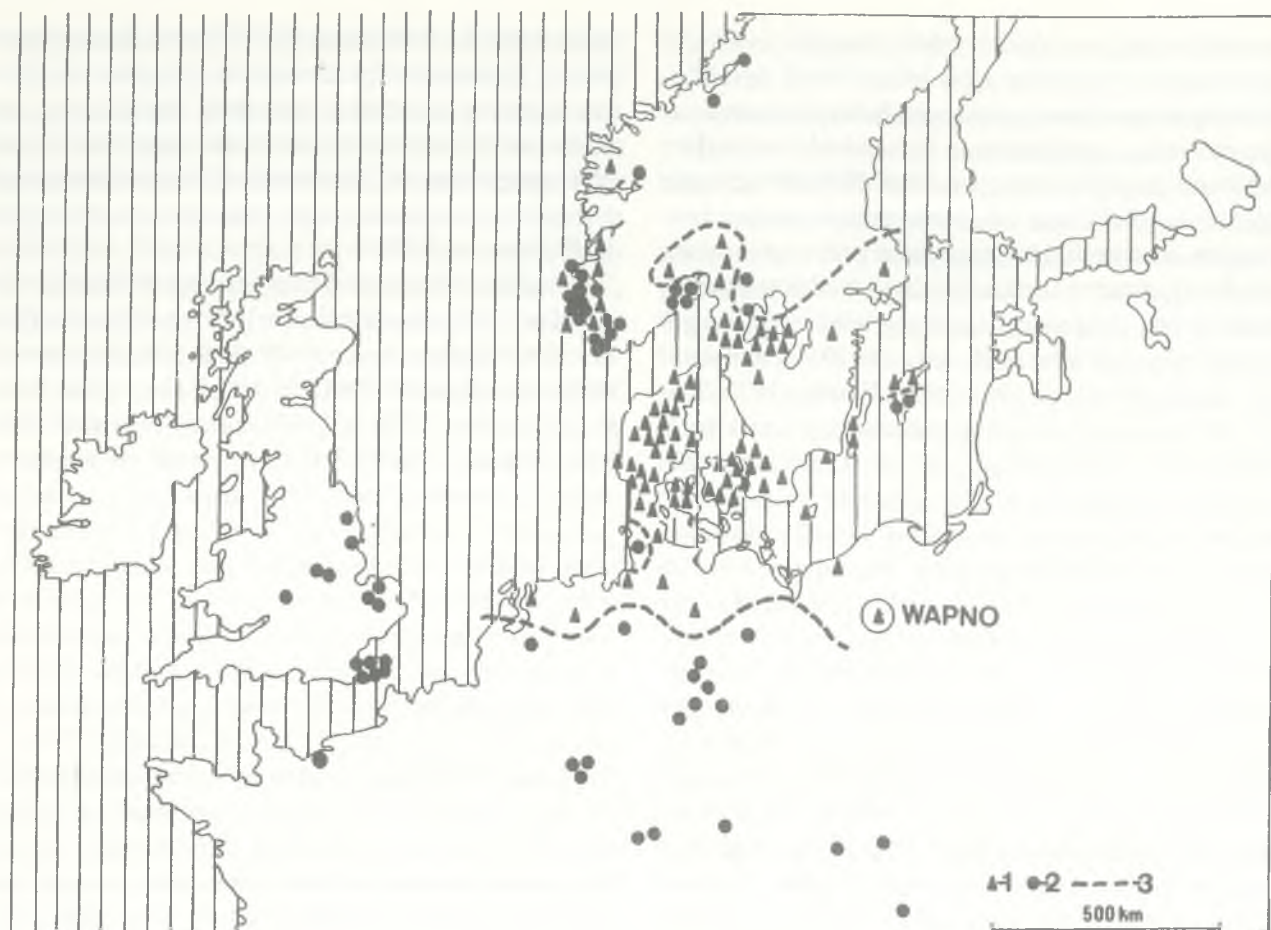
przekazów starogermańskich źródeł pisanych wynika, iż posiadanie przez Skandynawów luksusowych wyrobów, także złotych pierścieni pełniących funkcję niemonetarnego pieniądza, podyktowane było przede wszystkim względami prestiżowymi (por. Gaul 1979, 69 n.; tenże 1982, 48 n.). Taki sam charakter miała również tzw. wymiana ceremonialna stosowana przez germańską arystokrację przełomu starożytności i średniowiecza, w ramach której dokonywał się obieg większości drogocennych przedmiotów (zob. Gaul 1979, 69 n.; tenże 1982, 48 n.; Henderson 1987, 29 n.; Näsman 1992, 131-136). Uczestniczenie w niej stanowiło jedną z form nobilitacji społecznej, nawet wówczas gdy korzystało się jedynie z hojności władcy. Uczynienie z prestiżu jednego z głównych wyznaczników pozycji społecznej, czynnika porządkującego życie zbiorowości już na poziomie rodu znalazło również odbicie w definicji bogactwa obowiązującej wśród Germanów (także Normanów) IV-VI stulecia. W przeciwieństwie do społeczeństw rządzących się regułami gospodarki towarowo-pieniężnej plemiona germańskie okresu wędrówek ludów nie kojarzyły bogactwa wyłącznie z kumulacją złota lub innych ekwiwalentów wymiany (np. w celach handlowych), lecz dostrzegały go przede wszystkim w częstej manifestacji zgromadzonych „skarbów”, zwłaszcza w ich publicznym rozdawnictwie. Jest to zjawisko typowe dla społeczeństw o strukturze wodzowskiej, kierujących się zasadami gospodarki autarkicznej, w których wymiana o charakterze ceremonialnym (a więc związana ze sferą kultury symbolicznej) zdecydowanie dominuje nad wymianą handlową, często przybierającą wyłącznie formę wymiany dalekosiężnej (Gaul 1979, 69 n.; tenże 1982, 48 n.). Zachował się list napisany w kancelarii Teodoryka Wielkiego (V/VI w.), w którym wzywa się germańskich wojowników żyjących na południu Italii, aby przybyli do Rawenny i radowali się królewską hojnością, ponieważ wojownik „(...) jest jak martwy, gdy pozostaje nieznanym swemu Panu” (zob. Henderson 1987, 40). Wolno przypuszczać, że manifestacja pozycji majątkowej nie ograniczała się tylko do rozdawania darów i organizowania wystawnych uczt, lecz związana była również ze sferą wierzeń, przejawiając się m.in. w składaniu ofiar z drogocennych przedmiotów o określonym znaczeniu symbolicznym. Taka sytuacja mogła mieć miejsce również w Wapnie.

Fakt, iż analogie do złotych skarbów z Wapna znane są wyłącznie z pd.-zach. części skandynawskiego kręgu kulturowego okresu wędrówek ludów (zwłaszcza z Olandii i Skanii), oraz unikatowy charakter znaleziska w dorzeczu Odry i Wisły (por. ryc. 10), pozwalają upatrywać właścicieli odkrytych przedmiotów wśród przybyszów z Północy, być może ze strefy olandzko-skańskiej. Warto odnotować, że w świetle przedstawionej os-

tatnio przez A. Andréna (1991, 253 ryc. 8) mapy politycznej Skandynawii przełomu starożytności i średniowiecza należy liczyć się z istnieniem wspólnoty gotlandzko-skańsko-olandzkiej, poświadczonej m.in. wyraźnym zgrupowaniem „brakteatów” bitych tym samym stemplem (interpretowanych przez ww. badacza jako „polityczne media”).

Pogląd o obecności Skandynawów w Wapnie sformułowali również inni badacze (por. np. Petersen 1939, 118, 132; Kostrzewski 1949, 228-229; Jażdżewski 1960, 60; Rajewski 1961, 99-100; Łowmiański 1964, 372-373; Leśny 1975, 137-138; Jażdżewski 1981, 600-602). Jedynie J. Żak łączył złote przedmioty z miejscowym etnikonom słowiańskim, dopatrując się w nich „importów” nordyjskich lub wyrobów rodzimych, bizantyńskich, skandynawskich i naddunajskich (Żak 1953, 104-108; 1962, 56-59, 103-109, 154-156; 1980, 318-319). Hipotezie tej przeczą jednak wyniki badań osadniczych mikroregionu, wskazujące nie tylko na brak współczesnych depozytów z Wapna znalezisk kultury wczesnosłowiańskiej, lecz także na istnienie w 2 połowie V-VI w. n.e. pustki osadniczej na tym obszarze (por. Leśny 1975, 137-138). W przypadku położonej najbliżej Wapna – ok. 25 km w linii prostej – słowiańskiej osady obronnej w Biskupinie, stan. 4, woj. bydgoskie, zazwyczaj datowanej ramowo na okres od VI do połowy XI stulecia (por. Hensel 1950, 44-47; Rajewski 1961, 92 n.; Leśny 1975; odmienne datowanie zob. Kurnatowska, Łosińska 1990; 118 nr kat. 13), nie ma jednoznacznych dowodów świadczących o VI-wiecznej metryce stanowiska (zob. Parczewski 1988, 134 nr kat. 2; Brzostowicz, w druku). Rzekomo słowiańskie naczynie odkryte w kurhanie w Wapnie – jeden z głównych argumentów J. Żaka potwierdzających rodzimą proveniencję zespołu – okazało się prądziejową popielnicą antropomorficzną. Wypada zaznaczyć, że J. Żak wycofał się z czasem ze swej hipotezy.

Wyniki analizy osadniczej nie pozwalają zaakceptować również poglądu H. Łowmiańskiego, według którego „(...) w Wapnie rezydowała dynastia jakiegoś słowiańskiego plemienia (...)” wywodząca się ze Skandynawii (Łowmiański 1964, 372-373; zob. też Rajewski 1961, 99-100). Jego zdaniem złote przedmioty odkryte na cmentarzysku kurhanowym stanowiły własność ww. etnarchów. Należy podkreślić, że skarby z Wapna (H. Łowmiański traktował je jako inwentarze grobowe) odbiegają składem oraz sposobem zdeponowania od tzw. świętych skarbów plemion germańskich okresu wędrówek ludów, wzmiankowanych w starogermańskich eposach (np. w „Beowulfie”) i poświadczonych odkryciem w m. Petroasa na terenie Kotliny Karpackiej (Rumunia, skarb z ok. 375 r. n.e. – zob. Henderson 1987, 32 n., tam dalsza lit.).

Ryc. 10. Znaleziska złotych „brakteatów” nordyjskich z okresu wędrówek ludów z grobów i skarbów (depozytów kultowych) z terenu Europy (wg Andréna 1991)

1 – skarb (depozyt kultowy); 2 – grób; 3 – granica między rejonem występowania „brakteatów” tylko w grobach lub skarbach

Fig. 10. Finds of Nordic golden bracteates from the Migration period from graves and hoards (cultural deposits) from Europe (according to Andrén 1991).

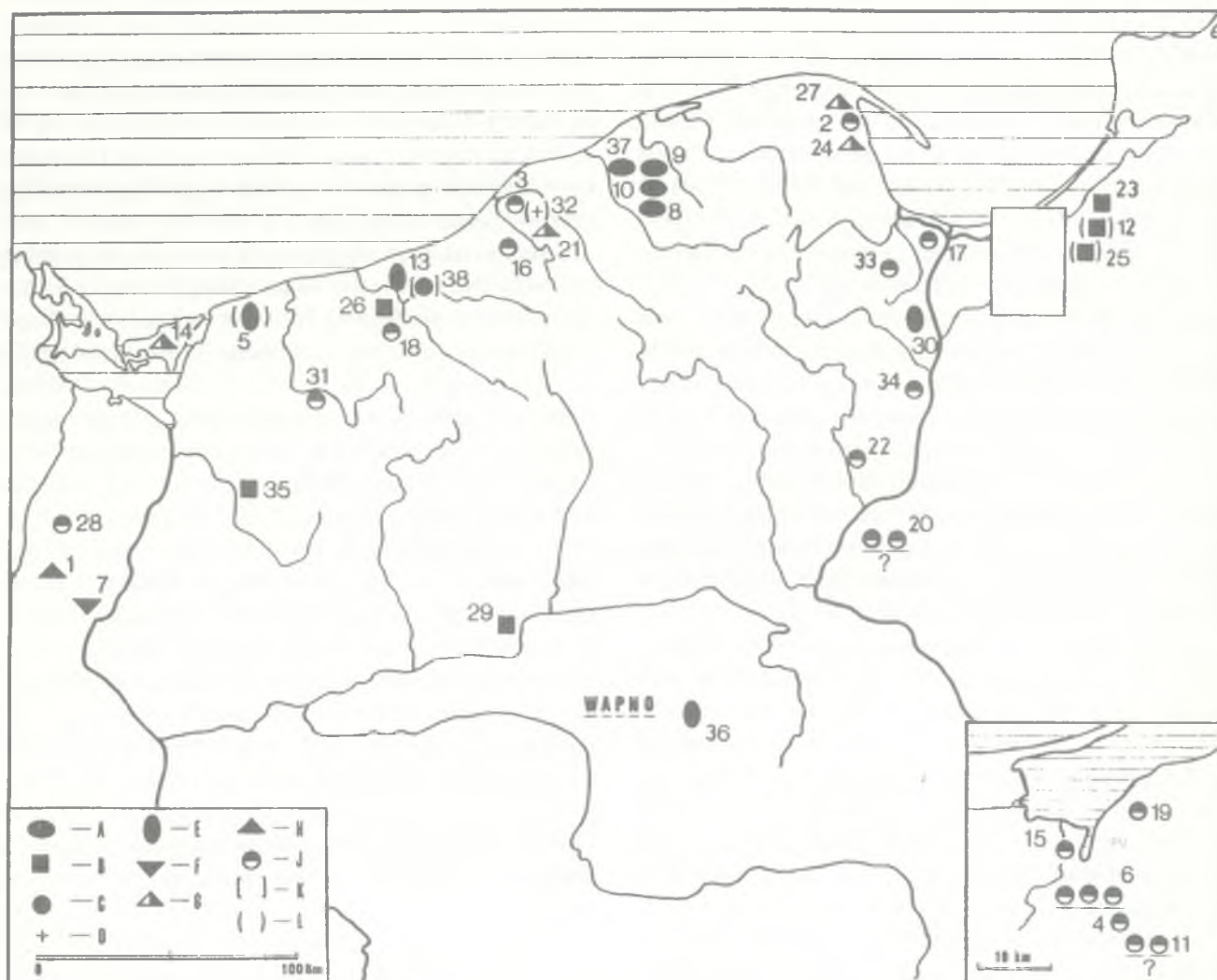
1 – ritual hoard; 2 – grave; 3 – line bordering the area where bracteates occurred exclusively in graves or hoards

Wątpliwości budzi także supozycja J. Żaka (1985, 31) przedstawiona przez niego w ostatniej pracy poświęconej zabytkom z Wapna. Ukrycie skarbów przypisał on wędrującej grupie nordyjskich exfederatów, zmierzających w końcu V-początku VI w. znad Dunaju przez wschodnią Wielkopolskę do Skandynawii. Analogie do wszystkich depozytów z Wapna znane wyłącznie ze Skandynawii oraz brak znalezisk złotych „pieniędzy pierścieniowych” w Europie Południowej wykluczają powyższą hipotezę.

Pogląd, iż grupa Skandynawów dostała się w rejon Wapna z Północy uprawdopodobniają normańskie groby ciałopalne i szkieletowe z 2 połowy V-początku VI w. odkryte na Pomorzu Zachodnim w m. Głuszyno, stan. 1, woj. śląskie, Główny, woj. śląskie, Gorzyno, woj. śląskie oraz Witkowo, woj. śląskie (por. Machajewski 1992a, 78-82, 91-92). Przypuszcza się, że teren ten – międzyrzecze dolnej Łupawy i Łeby – wchodził w ww. okresie w skład ekumeny zajętej przez ludność dębczyńskiej grupy kulturowej³³. W stosunku do stanowisk archeologicznych grupy dębczyńskiej

pochówki Normanów tworzą niewielkie, odosobnione skupisko. Analogii do grobów dostarczyły znaleziska z pd. Skandynawii, zwłaszcza z Gotlandii, Olandii, Bornholmu i Skanii (por. Machajewski 1992a, 78-82, 85-90). Z terytorium dębczyńskiej grupy kulturowej (Pomorze Zachodnie i Zaodrzańskie) pochodzą również depozyty luksusowych przedmiotów, których odpowiedniki występują wyłącznie w pd.-zach. części skandynawskiego kręgu kulturowego 2 połowy V-początku VI stulecia. Są to: 3 rytualne skarby złotych naszyjników z m. Piotrowice, woj. koszalińskie (z piasnicy, w naczyniu glinianym), Radosiew, woj. pilskie (z torfowiska) oraz Stargard, woj. szczecińskie (w pobliżu rzeki Iny); najprawdopodobniej kultowy, wieloelementowy skarb złotych przedmiotów z Karlina, woj. koszalińskie, zakopany w torfiastej ziemi i przykryty gładem, zawierający m.in. solidy, złoty, wieloboczny pierścień z runicznym napisem ALU oraz złote „brak-

³³ O dębczyńskiej grupie kulturowej por. Machajewski 1980, 169-183; tenże 1992c; tenże 1993. Tam dalsza literatura.

Ryc. 11. Znajdki o nawiązaniach skandynawskich z 2 połowy V-początku VI w. n.e. oraz znajdki współczesnych im pojedynczych rzymskich solidów i skarbów tych monet z północnej części dorzecza Odry i Wisły.

1 – Bisenbrow, Kr. Angermünde; 2 – Bładzikowo, woj. Gdańsk; 3 – Darłowo, woj. Koszalin; 4 – Dębice, woj. Elbląg; 5 – Drzeżewo, woj. Szczecin; 6 – Elbląg, woj. Iloc; 7 – Friedrichsthal, Kr. Schwedt; 8 – Głuszyno, stan. 1, woj. Słupsk; 9 – Główezyce, woj. Słupsk; 10 – Gorzyno, woj. Słupsk; 11 – Gronowo (?), woj. Elbląg; 12 – Henryków, woj. Elbląg; 13 – Karlino, woj. Koszalin; 14 – Karsibór, woj. Szczecin; 15 – Kępa Rybacka, woj. Elbląg; 16 – Koszalin, woj. Iloc; 17 – Koszwały, woj. Gdańsk; 18 – Laski, woj. Koszalin; 19 – Łęczno, woj. Elbląg; 20 – Lisewo (?), woj. Toruń; 21 – Malechowo, woj. Koszalin; 22 – Marianki, woj. Bydgoszcz; 23 – Młoteczno, woj. Elbląg; 24 – Mrzezino, woj. Gdańsk; 25 – Nowy Dwór, woj. Elbląg; 26 – Piotrowice, woj. Koszalin; 27 – Puck, woj. Gdańsk; 28 – Radewitz, Kr. Randow; 29 – Radosiew, woj. Piła; 30 – Radostowo, woj. Gdańsk; 31 – Resko, woj. Szczecin; 32 – Sierakówek, woj. Słupsk; 33 – Skowarcz, woj. Gdańsk; 34 – Smetówko, woj. Gdańsk; 35 – Stargard, woj. Szczecin; 36 – Wapno, woj. Piła; 37 – Witkowo, woj. Słupsk; 38 – miejsc. nieznaną, rejon Kołobrzegu lub Koszalina. Legenda: A – grób/groby szkieletowe lub ciałopalne; B – skarb złożony z pojedynczego lub podwójnego złotego naszyjnika, naramiennika bądź „pieniądza pierścieniowego”; C – jednostkowe znalezisko złotego „brakteatu”; D – jednostkowe znalezisko kamiennej ości z germańskim napisem runicznym w tzw. futhark’u; E – skarb bądź zespół skarbow, zawierających m. in. złote lub srebrne ozdoby, złote tzw. pieniądze pierścieniowe albo sztabkowe, złote „brakteaty” i/lub solidy; F – skarb (znalezisko bagienne) elementów opraw mieczowych; G – skarb złotych solidów kończących się na emisji ces. Antemiusza (467-472) lub Anastasiusa I (491-518); H – skarb złotych solidów kończących się na emisji cesarza Justyniana Wielkiego (527-565); I – jednostkowe znalezisko złotego solidu z 2 połowy V w. lub końca V-początku VI w.; K – lokalizacja przybliżona; L – znalezisko o niepewnej chronologii (rys. J. Sawicka)

Fig. 11. Finds of Scandinavian analogies from between the 2nd half of the 5th c. – the beginning of the 6th c. AD, and finds of single Roman solids and hoards of those coins dated from the same period from the northern part of the Oder and Vistula basins.

1 – Bisenbrow, Kr. Angermünde; 2 – Bładzikowo, Gdańsk district; 3 – Darłowo, Koszalin district; 4 – Dębice, Elbląg district; 5 – Drzeżewo, Szczecin district; 6 – Elbląg, Elbląg district; 7 – Friedrichsthal, Kr. Schwedt; 8 – Głuszyno, site no. 1, Słupsk district; 9 – Główezyce, Słupsk district; 10 – Gorzyno, Słupsk district; 11 – Gronowo (?), Elbląg district; 12 – Henryków, Elbląg district; 13 – Karlino, Koszalin district; 14 – Karsibór, Szczecin district; 15 – Kępa Rybacka, Elbląg district; 16 – Koszalin, Koszalin district; 17 – Koszwały, Gdańsk district; 18 – Laski, Koszalin district; 19 – Łęczno, Elbląg district; 20 – Lisewo (?), Toruń district; 21 – Malechowo, Koszalin district; 22 – Marianki, Bydgoszcz district; 23 – Młoteczno, Elbląg district; 24 – Mrzezino, Gdańsk district; 25 – Nowy Dwór, Elbląg district; 26 – Piotrowice, Koszalin district; 27 – Puck, Gdańsk district; 28 – Radewitz, Kr. Randow; 29 – Radosiew, Piła district; 30 – Radostowo, Gdańsk district; 31 – Resko, Szczecin district; 32 – Sierakówek, Słupsk district; 33 – Skowarcz, Gdańsk district; 34 – Smetówko, Gdańsk district; 35 – Stargard, Szczecin district; 36 – Wapno, Piła district; 37 – Witkowo, Słupsk district; 38 – location unknown, the region of Kołobrzeg or Koszalin; A – skeletal or cremation grave/graves; B – a hoard including a single or double golden necklace, armband or ring coin; C – a single find of a golden brakteat; D – a single find of a whetstone with a German runic inscription in so-called futhark; E – a hoard or cache of such hoards, including, among others, golden or silver jewellery, golden so-called ring-coins, golden brakteats and/or solidi; F – a hoard (bog deposit) of elements of sword handles; G – a hoard of golden solidi up to the issue by emperor Antemius (467-472) or Anastasius I (491-518); H – a hoard of golden solidi up to the issue by emperor Justinian the Great (527-565); I – a single find of golden solid from the 2nd half of the 5th c. or the end of 5th c. – the beginning of the 6th c. AD; K – approximate location; L – a find of questionable chronology (drawn by J. Sawicka)

teaty” typu C³⁴; znalezisko złotej „zawieszki brakteatowej” typu C, z germańskim, runicznym napisem WAIGA – jednoelementowy depozyt (?) z okolic Kołobrzegu bądź Koszalina, oraz zapewne wotywny depozyt elementów opraw mieczowych wybagrowany z koryta Odry koło m. Friedrichsthal, Kr. Schwedt (ryc. 11) (por. Petersen 1939, 27-30, 45, 71; Żak 1962, 43, 49-56; Godłowski 1981a, 91 n.; Machajewski 1992a, 91-92; tenże 1992c). Także z terenu Pomorza Wschodniego, z prawobrzeża dolnej Pasłęki znane są depozyty złotych naszyjników (Henrykowo, woj. elbląskie – 2 splecione ze sobą okazy z torfowiska), złotych naramienników (Młoteczna, woj. elbląskie – 2 egzemplarze, okoliczności odkrycia niejasne) i złotych „pieniędzy pierścieniowych” (Nowy Dwór, woj. elbląskie – 1 okaz z podmokłej (?) łąki)³⁵, spośród których tylko zespół z Młoteczna wykazuje wyraźne związki z południowo-skandynawskim kręgiem kulturowym końca V-początku VI stulecia (ryc. 11) (por. Petersen 1939, 37-38 oraz ryc. 48-50; Godłowski 1981a, 94-96).

Ze względu na analogie oraz unikatowy w dorzeczu Odry i Wisły charakter, ww. znaleziska z Pomorza o cechach niewątpliwie skandynawskich można uznać za ślad obecności Normanów na południowych wybrzeżach Bałtyku w 2 połowie V-początku VI w. (por. Żak 1962, 18 n., tam starsza lit.; Jażdżewski 1981, 600-602; Machajewski 1992a, 71 n.; tenże 1992b). Sądząc z ilości odkrytych stanowisk, przybyszów z Północy było prawdopodobnie zdecydowanie mniej niż zakładali niektórzy przedwojenni prahistorycy niemieccy, np. E. Petersen (1939; zob. też Żak 1962, 206 n., tam krytyka tych ustaleń)³⁶. Odkrycie skandynawskich cmentarzysk

³⁴ Pod względem składu skarb ten wykazuje pewne zbieżności z depozytem nr 1 z Wapna (por. Machajewski 1992a, 83).

³⁵ W literaturze zabytki z Młoteczna i Nowego Dworu traktowane są zazwyczaj jako naszyjniki (zob. np. Godłowski 1981a, 94-95). Takiemu określeniu funkcji przedmiotów przeczy ich średnica (por. Petersen 1939, 38-39 ryc. 48; 50).

³⁶ Kontrowersyjny wydaje się zwłaszcza pogląd, jakoby złote solidy oraz skarby tych monet z terenu Pomorza zostały zdeponowane wyłącznie przez Normanów (zob. np. Bollnow 1935, 65-72). Wprawdzie w świetle znalezisk archeologicznych osadnictwo ludności nieskandynawskiej na Pomorzu z młodszego stadium okresu wędrówek ludów nie rysuje się zbyt jasno, to jednak brak przesłanek pozwalających pewnie zakładać masową emigrację tej populacji znad Bałtyku około połowy lub na początku 2 połowy V stulecia (por. Łosiński 1982, 27 n., tam dalsza lit.). Brak odkrytych cmentarzysk i osad, które można by łączyć np. z ludnością dębczyńskiej grupy kulturowej tego okresu, nie stanowi argumentu. Jest on najprawdopodobniej spowodowany nieuchwytnym metodą archeologiczną obrządkiem pogrzebowym, powszechnym od ok. 550 r. n.e. w wielu rejonach basenu M. Bałtyckiego, oraz niezadowolającym stanem badań osad i trudnościami w datowaniu materiałów zabytkowych pochodzących z tego rodzaju stanowisk. O sytuacji osadniczej i kulturowej ziem pomorskich na przełomie starożytności i średniowiecza por. Machajewski 1980, 169-183;

z 2 połowy V-początku VI w. oraz zgrupowanie analogicznie datowanych znalezisk o nawiązaniach nordyjskich na określonych obszarach pozwalają sugerować, pomimo nie odnalezienia osiedli (z pewnością efekt stanu badań), że pobyt ówczesnych Skandynawów na Pomorzu wiązał się z osiadłym trybem życia na wybranych terenach, przede wszystkim w partii przymorskiej oraz w rejonie dolnej Odry i Wisły (zob. ryc. 11). Analiza stanowisk archeologicznych wskazuje, iż podobny charakter miało również osadnictwo ludności nieskandynawskiej zasiedlającej Pomorze w 2 połowie IV-początku VI stulecia (por. Godłowski 1981a; tenże 1989).

Wydaje się, że obcej imigracji na tereny Pomorza sprzyjała federatywność plemion zamieszkujących w 2 połowie V-początku VI w. międzyrzecze dolnej Wisły i Odry, umożliwiająca kohabitację różnych grup etno-kulturowych przy jednoczesnym zachowaniu ich rodzimych tradycji oraz częściowej odrębności kulturowej. Tego rodzaju zjawisko odnotował w „Getica” Jordanes (połowa VI w.), pisząc o Vidivarii żyjących przypuszczalnie w V/VI w. n.e. w rejonie ujścia Wisły³⁷, że „(...) pochodzą z różnorodnych ludów, które gromadząc się jak gdyby w jedno schronisko utworzyły (nowy) szczep” (Jordanes, Getica, 96 – wg Zwolski 1984, 107-108). W świetle ustaleń H. Machajewskiego (1992a, 90; 1992b, 24) także ludność grupy dębczyńskiej mogła mieć charakter federatywny. Rejestrowane przez archeologię elementy jej kultury są bowiem wyraźnie heterogeniczne.

W literaturze przedmiotu (Machajewski 1992a, 89-90) zwraca się uwagę na związek istniejący między migracją grup Normanów w 2 połowie V-początku VI stulecia w rejon dorzecza Odry i Wisły a współczesnymi tym ruchom zaburzeniami politycznymi w Skandynawii, czytelnymi zwłaszcza w osadnictwie Olandii i Bornholmu. Czynnikiem skłaniającym Normanów do osiedlenia się na Pomorzu mógł być również fakt przebiegu przez to terytorium w okresie wędrówek ludów ważnych szlaków handlowych łączących Skandynawię z południem Europy (por. Godłowski 1981a; tenże 1989; Machajewski 1992a; Tejral 1992, 50-51). Uczestnictwo w dalekosiężnej wymianie handlowej, odbywającej się często etapami, zapewniało bowiem czerpanie zysków i umożliwiało osiągnięcie wysokiej pozycji społecznej. Należy zaznaczyć, że istnieją wyraźne związki między rejonami występowania znalezisk pochodzenia skandynawskiego a obszarami deponowania współczesnych im pojedynczych solidów oraz skarbów tych monet (zob. ryc. 11), których część trafiła

Godłowski 1981a, 65-119; Machajewski 1981, 201-207; Łosiński 1982, 25-33; Godłowski 1989, 12-39; Machajewski 1992a, 71-91.

³⁷ O Vidivarii por. Łowmiański 1964; Labuda 1980, 422.

na Pomorze niewątpliwie w wyniku transakcji handlowych (por. Godłowski 1981a, 97 n.; Machajewski 1992a, 83 n.). Zdaniem J. Gaula (1979, 73) rola wymiany handlowej w zachodniej strefie basenu M. Bałtyckiego na przełomie starożytności i średniowiecza nie polegała tylko „(...) na zdobyciu dóbr niezbędnych do egzystencji danej grupy, lecz przede wszystkim towarów znajdujących zbyt na rynkach zewnętrznych. Pośrednicze nie pomiędzy zainteresowanymi stronami umożliwiało osiąganie zysku. Struktura społeczeństwa wodzowskiego (stosującego gospodarkę autarkiczną – M.K.) nie dawała jednak w zasadzie możliwości indywidualnego działania poszczególnych jej członków. W związku z czym rolę organizatorów handlu bardzo często pełniły jednostki (bądź grupy – M.K.) z zewnątrz, nierzadko odmienne etnicznie”.

Brak w rejonie Wapna śladów osadnictwa współczesnego skandynawskim skarbom odkrytym w ww. miejscowości (por. Leśny 1975, 137-138) sugeruje, że przebywająca tam grupa Skandynawów (prawdopodobnie niezbyt liczna) egzystowała w odosobnieniu. Wydaje się, iż obecność niewielkiej społeczności

normańskiej w tej części Pałuk nie była związana z pośrednictwem w dalekosiężnej wymianie intratnymi towarami między ziemiami basenu M. Bałtyckiego a Europą Południową. Hipotezę tę potwierdza zwłaszcza brak skarbów złotych solidów w Wielkopolsce z V-1 połowy VI w. (zob. Godłowski 1989, mapa 2-3), poświadczonych dla obszarów niewątpliwie partycypujących w dalekosiężnym handlu z południem Europy – np. wyspy bałtyckie, rejon J. Mälars w środkowej Szwecji, ujście Odry i Wisły – (por. Gaul 1979, 69 n.; tenże 1982, 48 n.). Istnieją przesłanki pozwalające zakładać, że Skandynawowie z okolic Wapna mogli trudnić się eksploatacją miejscowych złóż soli kamiennej oraz początkową dystrybucją tego luksusowego i poszukiwanego w tym czasie towaru (por. Żak 1962, 194 n.; Dzieduszycki 1991/92, 49)³⁸, w barbaricum najprawdopodobniej pełniącego także funkcję pieniądza niemonetarnego w tzw. wymianie ceremonialnej (Gaul 1979, 72). Dogodne połączenia wodne Kujaw i Pałuk poprzez Wartę, Noteć i ewentualnie Brdę z rejonem dolnej Odry i Wisły nabierają w tym przypadku szczególnego znaczenia.

BIBLIOGRAFIA

- Ahrens C.
1978 (red.) *Sachsen und Angelsachsen. Ausstellung des Helms-Museums. Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. November 1978 bis 28. Februar 1979*, Hamburg.
- Andrén A.
1991 *Guld och makt – en tolkning av de skandinaviska guldbrakeaternas funktion*, [w:] *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Red.: Ch. Fabech, J. Ringtved, Jysk Arkaeologisk Selskabs Skrifter, t. 27, Aarhus, s. 245-256.
- Axboe M.
1988 *Probleme der Brakteatenherstellung. Eine Übersicht über die Forschung „Frühmittelalterliche Studien“*, t. 22, s. 158-169.
1991 *Guld og guder i folkevandringstiden. Brakteateme som kilde til politisk/religiøse forhold*, [w:] *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Red.: Ch. Fabech, J. Ringtved, Jysk Arkaeologisk Selskabs Skrifter, t. 27, Aarhus, s. 187-202.
- Axboe M., Düwel K., Hauck K., Padberg L. von
1985-1988 *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit*, t. 1-4, München.
- Bakka E.
1973 *Goldbrakteaten in norwegischen Grabfunden. Datierungsfragen*, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 7, 1973, s. 53-87.
- Beowulf
1936 *Beowulf*, wyd. F. Klaeber, Boston.
- Bollnow H.
1935 *Die völkerwanderungszeitlichen Funde in Pommern und das Problem der Slaveneinwanderung*, „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde”, R. 49, nr 5, s. 65-72.
- Bóna I.
1988 *Várpalota, Komitat Veszprém, Goldene Brakteaten aus dem Grab 21 in der Unio-Sandgrube*, [w:] *Die Langobarden*. Red. R. Busch, Neumünster, s. 274-275.
- Brøndsted J.
1962 *Nordische Vorzeit*, t. 2: Bronzezeit in Dänemark, Neumünster.
1963 *Nordische Vorzeit*, t. 3: Eisenzeit in Dänemark, Neumünster.
- Brzostowicz M.
w druku *Elementy kultury okresu rzymskiego w zespołach wczesnośredniowiecznych północno-zachodniej Polski*, „Slavia Antiqua”, t. 34.
- Crawford B. E.
1987 *Scandinavian Scotland*, Leicester.
- Crüger G. A.
1872 *Über die im Regierungsbezirke Bromberg aufgefundenen Alterthümer und die Wanderstrassen römischer, griechischer, gothischer und keltischer Heere von der Weichsel nach dem Rheine*, Mainz.
- Čubova A. P.
1970 *Iskusstvo Evropy I-IV vekov*, Moskva.
- Deemant K.
1976 *Zur Untersuchung des Steingraberfeldes von Proosa*, „Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused”, t. 25, nr 1, s. 55-56.
1978a *Über die Ausgrabungen des Steingraberfeldes von Proosa*, „Eesti NSV Teaduste...”, t. 27, nr 1, s. 81-83.

³⁸ O istnieniu solanek w okolicy Wapna świadczą rosnące tam specyficzne rośliny, tzw. halofity (por. Leśny 1975, 138, tam dalsza lit.).

- 1978b *Funde der mittleren Eisenzeit aus Proosa*, „Eesti NSV Teaduste...”, t. 27, nr 4, s. 337-338.
- 1981 *Ausgrabungen in Proosa*, „Eesti NSV Teaduste...”, t. 30, nr 4, s. 394-397.
- 1985 *Die Randschüttung des Tarandgrabes von Proosa*, „Eesti NSV Teaduste...”, t. 34, nr 4, s. 350-352.
- Düwel K.
1988 *Buchstabenmagie und Alphabetzauber. Zu den Inschriften der Goldbrakteaten und ihrer Funktion als Amulette*, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 22, s. 70-110.
- Dzieduszycki W.
1991/92 *Spoleczno-ekonomiczne uwarunkowania powiązań* (1993) *Pomorza z Kujawami we wczesnym średniowieczu*, „Slavia Antiqua”, t. 33, s. 41-63.
- Eliade M., Couliano I. P.
1994 *Słownik religii*, Warszawa.
- Erb T.
1987 *Beowulf*, [w:] *Lexikon Früher Kulturen*, t. 1, Leipzig, s. 124-125.
- Fonnesbech-Sandberg E.
1991 *Guldets funktion i aeldre germansk jernalder*, [w:] *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Red.: Ch. Fabech, J. Ringtved, Jysk Arkaeologisk Selskabs Skrifter, t. 27, Aarhus, s. 233-244.
1992 *Contacts between Denmark and the Continent during the Migration Period*, [w:] *Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th-12th centuries)*. Red.: B. Hårdh, B. Wyszomirska-Werbart, Lund, s. 37-48.
- Gaul J.
1979 *Upieniężnienie wymiany w zachodniej części strefy bałtyckiej w 2 połowie V-VI w. n.e.*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 23, z. 2 (88), s. 69-86.
1982 *Pochodzenie a obieg złota u schyłku starożytności w strefie zachodniobałtyckiej*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 26, z. 1-2 (99-100), s. 48-54.
- Gawlikowski M., Sztetyło Z.
1986 *Zarys cywilizacji świata starożytnego*, Warszawa.
- Geisslinger H.
1967 *Horte als Geschichtsquelle dargestellt an den völkerwanderungs- und merowingerzeitlichen Funden des südwestlichen Ostseeraumes*, „Offa-Bücher”, t. 19 (Neue Folge 19), Neumünster.
- Godłowski K.
1981a *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, „Pomorania Antiqua”, t. 10, s. 65-129.
1981b *Zakończenie*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 5. Red. W. Hensel, Wrocław, s. 449-464.
1989 *Ziemie polskie w okresie wędrówek ludów. Problem pierwotnych siedzib Słowian*, [w:] *Barbaricum*. Red. J. Okulicz-Kozaryn, Warszawa, s. 12-63.
- Grieg S.
1929 *Vikingetidens skattefund*, „Universitetets Oldsaksamlings Skrifter”, t. 2, s. 177-311.
- Gupieniec A., Kiersnowscy T. i R.
1965 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia. Materiały*, Wrocław.
- Hagberg U. E., Stjernquist B., Rasch M.
1991 (red.) *Ölands järnåldersgravfält*, t. 2, Kalmar.
- Haisig M., Kiersnowski R., Reyman J.
1966 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur. Materiały*, Wrocław.
- Hand S.
1988 *Wampiry*, „Problemy”, nr 7 (504), s. 42-45 (oprac. A. Szczuka, J. Wytwer na podstawie „Australian Natural History”).
- Hårdh B.
1976 *Wikingertidlige Depotfunde aus Südschweden. Probleme und Analysen*, Bonn-Lund.
- Hauck K.
1978 *Götterglaube im Spiegel der goldenen Brakteaten*, [w:] *Sachsen und Angelsachsen. Ausstellung des Helms-Museums. Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. November 1978 bis 28. Februar 1979*. Red. C. Ahrens, Hamburg, s. 185-218.
- Hedeager L.
1991 *Gulddepoterne fra aeldre germanertid – forsøg på en tolkning*, [w:] *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Red.: Ch. Fabech, J. Ringtved, Jysk Arkaeologisk Selskabs Skrifter, t. 27, Aarhus, s. 203-212.
- Henderson G.
1987 *Wczesne średniowiecze*, Warszawa.
- Henning R.
1889 *Die deutschen Runendenkmäler*, Strassburg.
- Hensel W.
1950 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań.
1980 *Polska starożytna*, Wrocław.
- Hinz H.
1978 *Zur Frauentracht der Völkerwanderungs- und Vendelzeit im Norden*, „Bonner Jahrbücher”, t. 178, s. 347-365.
- Jansson I.
1984 *Sjörupfyndet*, [w:] O. Isaksson, I. Jansson, A. Andersson, *Klenoder ur äldre svensk historia*, Uppsala, s. 52-53.
1992 *Skavsta-Schatz*, [w:] *Wikinger-Waräger-Normannen. Die Skandinavien und Europa 800-1200. XXII. Kunstaustellung des Europarates – Altes Museum, Berlin 2. September bis 15. November 1992*, Berlin, s. 293.
- Jążdżewski K.
1960 *Wzajemny stosunek elementów słowiańskich i germańskich w Europie Środkowej w czasie od najścia Hunów aż do usadowienia się Awarów nad środkowym Dunajem*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” (seria archeologiczna), nr 5, s. 51-77.
1981 *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław.
- Johansen O. K.
1993 *Norske depotfunn fra bronsealderen*, „Universitetets Oldsaksamlings Skrifter” (ny rekke), nr 15, s. 1-184.
- Jurewicz O., Winniczuk L.
1970 *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa.
- Kiersnowscy T. i R.
1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, Warszawa.
- Konik E.
1979 *Ziemie polskie u schyłku cesarstwa zachodniorzymskiego*, [w:] *1500-lecie upadku cesarstwa zachodniorzymskiego*. Red. E. Konik, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 449, Antiquitas 8, Wrocław, s. 53-79.
- Korzuchina G. F.
1954 *Russkie klady IX-XIII vv.*, Moskwa-Leningrad.
- Kossinna G.
1939 *Germanische Kultur im 1. Jahrtausend*, Leipzig.
- Kostrzewski J.
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań.

- 1939-1948 *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz, *Prehistoria ziem polskich*, Kraków, s. 118-359.
- 1946 *Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w 6-8 w. po Chr.*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7, z. 1, s. 1-29.
- 1949 *Pradzieje Polski*, Poznań.
- 1955 *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa.
- Kurnatowska Z., Łosińska A.
1990 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem (1992) w Wielkopolsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*. Red. Z. Kurnatowska, Poznań, s. 105-153.
- Kyhlberg O.
1973 *Birka. Problem kring stratigrafi och myntdatering*, „Fornvännen”, t. 68, s. 26-36.
- La Baume W.
1934 *Ürgeschichte der Ostgermanen*, Danzig.
- Labuda G.
1980 *Vidivarii*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 6, cz. 2, Wrocław, s. 422.
- Lamm J. P., Axboe M.
1989 *Neues zu Brakteaten und Anhängern in Schweden*, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 23, s. 453-477.
- László G.
1974 *Steppenvölker und Germanen*, Berlin.
- Leciejewicz L.
1979 *Normanowie*, Wrocław.
- Lelong Ch.
1967 *Życie codzienne w Galii Merowingów*, Warszawa.
- Leśny J.
1975 *Ze studiów nad osadnictwem i dziejami ziemi połuckiej we wczesnym średniowieczu*, „Slavia Antiqua”, t. 22, s. 123-176.
- Lyngstrøm H.
1992 *Drei Goldamringe*, [w:] *Wikinger-Waräger-Normannen. Die Skandinavier und Europa 800-1200. XXII. Kunstausstellung des Europarates – Altes Museum*, Berlin 2. September bis 15. November 1992, Berlin, s. 264.
- Łosiński W.
1982 *Osadnictwo plemienne Pomorza (VI-X wiek)*, Wrocław.
- Łowmiański H.
1964 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 2, Warszawa.
- Łuka L. J.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, t. 1, Wrocław.
1979 *Kultura wejherowsko-krotoszyńska*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 4. Red. W. Hensel, Wrocław, s. 147-168.
- Machajewski H.
1980 *Z badań nad początkami osadnictwa wczesnośredniowiecznego w dorzeczu dolnej Parsęty*, [w:] *Slované 6.-10. století. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978*. Red.: B. Dostál, J. Vignatiová, Brno, s. 169-183.
1981 *Źródła archeologiczne do studiów nad początkami osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*. Red. J. Strzelczyk, Poznań, s. 201-207.
1992a *Skandynawskie elementy kulturowe na Pomorzu Zachodnim z okresu wędrówek ludów (2 połowa IV w.-początek VI w.)*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 40, s. 71-96.
1992b *Skandinavische Kulturelemente in West-Pommern in der Zeit vom IV. bis zum VI. Jahrhundert u.Z.*, [w:] *Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th-12th centuries)*. Red.: B. Hårdh, B. Wyszomirska-Werbart, Lund, s. 15-26.
- 1992c *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań.
- 1993 *Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym ludności grupy dębczyńskiej*, Poznań.
- Mackeprang M. B.
1952 *De nordiske guldrakteater*, *Jysk Arkaeologisk Selskabs Skrifter*, t. 2, Aarhus.
- Magnus B.
1992 *A matter of literacy or magic?*, [w:] *Peregrinatio Gothica III*. Fredrikstad, Norway, 1991, „Universitetets Oldsaksamlings Skrifter” (ny rekke), nr 14, s. 133-143.
- Malinowski T.
1969 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław.
- Menghin W.
1983 *Das Schwert im frühen Mittelalter*, Stuttgart.
- Miziołek J.
1991 *Sol verus. Studia nad ikonografią Chrystusa w sztuce pierwszego tysiąclecia*, Wrocław.
- Montelius O.
1900 *Den nordiska jernålderns kronologi*, „Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift”, t. 10, s. 68-80.
1906 *„Vadstena-Brakteaten” och en nyfunnen guldrakteat präglad med samma stamp*, „Fornvännen”, s. 145-150.
- Müllenhoff K.
1875 *Runen in Berlin*, „Zeitschrift für deutsches Alterthum”, t. 18 (Neue Folge 6).
- Müller G.
1988 *Von der Buchstabenmagie zur Namenmagie in den Brakteateninschriften*, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 22, s. 111-157.
- Müller-Wille M.
1989 *Heidnische Opferplätze im frühgeschichtlichen Europa nördlich der Alpen. Die archäologische Überlieferung und ihre Deutung*, *Berichte aus den Sitzungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften E.V.*, R. 7, z. 3, Hamburg.
- Näsman U.
1992 *Trade and communication in the Baltic from the fourth to the eighth century A.D.*, [w:] *Exchange and trade. Pre-printed papers. A conference on medieval archaeology in Europe 21st-24th September 1992 at the University of York*, t. 5, York, s. 131-136.
- Nerman B.
1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*, Stockholm.
- Ostrowski J. A.
1991 *Personifications of rivers in Greek and Roman art*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 964 (Prace Archeologiczne, z. 47), Warszawa.
- Öberg H.
1942 *Guldrakteaterna från Nordens folkvandringstid*, Uppsala.
- Padberg L. von
1980 *Ein beidseitig gepresster Goldbrakteat aus Holmetorp, Öland*, „Fornvännen”, t. 75, s. 81-90.
- Parczewski M.
1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Wrocław.
- Petersen E.
1936 *Fragen der germanischen Besiedlung im Raume*

- zwischen Oder und Weichsel in der Völkerwanderungszeit, „Mannus”, t. 28, z. 1, s. 19-65.
- 1939 *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.-8. Jahrhunderts*, Leipzig.
- Piech Z.
1990 *Strój, insygnia i atrybuty ksiąg piastowskich do końca XIV w. (część I)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 38, nr 1-2, s. 3-35.
- Piekarczyk S.
1979 *Mitologia germańska*, Warszawa.
- Radoměřský P.
1955 *Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, t. 9-A, s. 3-81.
- Rajewski Z.
1961 *10 000 lat Biskupina i jego okolic*, Warszawa.
- Rożek M.
1987 *Polskie koronacje i korony*, Kraków.
- Sadowski J. N.
1977 *Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich*, z. 1 (Porzecca Warty i Baryczy), Kraków.
- Salin B.
1981 *Die altgermanische Thierornamentik*, Leipzig (reprint wydania z 1935 r.).
- Schwartz W.
1975 *Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen*, (Zusammenstellung der Funde und Fundorte), cz. 2, Posen.
- Selirand J., Deemant K.
1985 *Völkerwanderungszeitliche Gegenstände mit ostskandinavischen Ornamenten von Proosa (Nordestland)*, „Fornvännen”, t. 80, s. 243-252.
- Seyer R.
1987 *Odin*, [w:] *Lexikon Früher Kulturen*, t. 2, Leipzig, s. 106.
- Sjöberg M. B.
1987 (red.) *Ölands jåmålđersgravfålt*, t. 1, Kalmar.
- Sjövold T.
1962 *The Iron Age settlement of arctic Norway*, t. 1, Tromsø-Oslo.
- Skovmand R.
1942 *De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150*, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, København.
- Slaski J., Tabaczyński S.
1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały*, Warszawa.
- Stead I. M., Bourke J. B., Brothwell D.
1986 *Lindow man. The body in the bog*, London.
- Stenberger M.
1947- *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit*, t. 1-2,
1958 Lund.
1977 *Vorgeschichte Schwedens*, Berlin.
- Tejral J.
1992 *Znaczenie szlaku bursztynowego w okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów*, [w:] *Szlak bursztynowy*. Red. T. Łaszczewska, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, t. 27, Łódź, s. 29-55.
- Vierck H.
1978 *Religion, Rang und Herrschaft im Spiegel der Tracht*, [w:] *Sachsen und Angelsachsen*. Ausstellung des Helms-Museums. Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. November 1978 bis 28. Februar 1979. Red. C. Ahrens, Hamburg, s. 271-283.
- Wikinger-Waräger-Normannen...
1992 *Wikinger-Waräger-Normannen. Die Skandinavien und Europa 800-1200. XXII. Kunstausstellung des Europarates – Altes Museum*, Berlin 2. September bis 15. November 1992, Berlin.
- Wolański T.
1852 *Schrift-Denkmale der Slawen vor Christi Geburt*, Gnesen.
- Zwolski E.
1984 *Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Lublin.
- Żak J.
1953 *Brakteaty z Wapna (pow. Wągrówiec) na tle porównawczym*, „Przełąd Archeologiczny”, t. 9, s. 80-116.
1962 *Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n.e.*, Wrocław.
1976 *Kwestia aktualnej chronologii archeologicznej okresu merowińskiego*, [w:] *Ars Historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, Poznań, s. 193-196.
1980 *Wapno*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 6, cz. 2, Wrocław, s. 318-319.
1985 *Fundumstände der skandinavischen Goldbrakteaten des 5. bis 6. Jahrhunderts vom Typ C aus Wapno*, Groszpolen, 1850, „Hikuin”, t. 11, s. 27-32.
- Żygulski Z. jun.
1975 *Broń w dawnej Polsce*, Warszawa.

SCANDINAVIAN HOARD OF GOLDEN OBJECTS FROM BETWEEN ANCIENT TIMES AND THE MIDDLE AGES FOUND AT WAPNO, PIŁA DISTRICT

(SUMMARY)

The hoard of golden objects dated from the Migration period, found by accident at Wapno, Piła district (northern Great Poland – Pałuki) (fig. 1) in 1850, has been, so far, the object of many publications. The interest it aroused was caused by the character of the find, unique in the Oder and Vistula basins. Of importance was also the fact that the objects it comprised, especially brakteats (including one with a German runic inscription SABAR in so-called futhark) (fig. 4:3; 5:8-9), were connected with the Scandinavian cultural circle from

5th-6th c.. The Nordic origin of the objects turned the discovery at Wapno into an important argument in the discussion on the subject of German settlement in the 5th and 6th c. on the territory of Poland.

Despite copious literature our knowledge about the golden objects found at Wapno is not satisfactory. The differences in opinions among scientists, especially those from this century, concern not only the chronology of the hoard and the ethnic provenance of the owner but even the conditions of the discovery, the kind

of the find, its contents, the number of the objects, and the place of their storage.

The aim of this article is a monograph which would correspond to the present state of studies on the treasure from Wapno. The conclusions presented here result from an analysis of the remaining data (all the objects are missing; only some of them belonged to museum collections and, as such, have been documented) and a comparative analysis of similar hoards from the Migration period. The conclusions included in the monographic compilations by J. Żak (1953; 1962) are, for the most part, antiquated, especially those concerning the contents, the character, and the chronology of the whole hoard, the origin of some artefacts, and the ethnic provenance of the owner.

The analysis of the artefacts from Wapno leads us to the following conclusions:

1. Golden brakteats, chains, and the ring with the cross-section in the shape of the letter „D” are the objects of Scandinavian origin dated from the Migration period. Of unknown origin is a little vessel made of gold which disappeared instantly after the hoard had been discovered. It probably belonged to the same hoard as 3 golden brakteats (including one with the German runic inscription SABAR) and 2 (?) golden chains. It is difficult to specify the chronology of beads and unidentified iron objects. They may come from the Hallstatt D period.

2. In the Oder and Vistula basins the golden objects from Wapno represent isolated finds. The only exception are brakteats of C type according to O. Montelius (1900; 1906), which also were discovered on the area of western Pomerania (7 items, including 6 in a hoard similar to the one from Wapno – Karlino, Koszalin district), and on the area of eastern Mecklenburg, on the so-called Pomorze Zaodrzańskie (Germany; 2 items). The closest analogies to brakteats, chains (also to particular chain links), and to the ring come from the Danish Islands, Oland, Gotland, and south-western continental Sweden.

3. The chains, 4 brakteats, the small vessel, and the ring were part of 3 separate golden deposits-treasures (deposit no. 1: a) an unidentified small vessel made of gold, b) 3 golden brakteats – 1 big with stylized motif of a rider and a partly obliterated picture of a human face under a tubular handle (fig. 5:8), one small with a handle, a stylised form of a rider and the German runic inscription SABAR (fig. 5:9), and one with an unidentified ornamentation, similar in size to specimen no. 2, c) several (possibly 2) golden chains (fig. 5) consisting of oval-shaped wire, and of at least 6 links made of wire with multi-angular cross-section; deposit no. 2: golden brakteat with a broken (?) handle, ornamenta-

tion, and similar in size and in the manufacture to the big brakteat from deposit no. 1; deposit no. 3: golden ring (fig. 4:1, 5:1) with the cross-section in the shape of the letter „D”), which, most probably, were re-buried at the end of the 5th c. – the beginning of the 6th c. AD in grave-mounds from 5th c. BC, belonging to Pomeranian culture. Thus, from the point of view of archaeology, these graves are not so-called closed forms, and the groups of objects discovered therein have a heterogeneous character. Such interpretation of the discovery from Wapno was presented for the first time by J. Żak (1985).

4. Brakteats, the ring, and the chains reveal strong connections with the symbolic culture of Scandinavians from the Migration period. These items undoubtedly belonged to the representatives of the elite of that time.

As regards the contents, the origin of the objects, and the way they were „hidden”, the deposits from Wapno reveal connections exclusively with the golden treasures from the Migration period known from the area of south-western Scandinavia – Jutland, the Danish Islands, south-western and central continental Sweden, Baltic Islands (see: Mackeprang 1952, 106 n.; Geisslinger 1967, 144n.). Like in Great Poland on Jutland, Zeland, Bornholm, and in Scania there were found grave mounds with re-buried golden deposits from the end of the 5th c. – the beginning of the first half of the 6th c. AD. Furthermore, on Jutland and Bornholm objects were discovered from an earlier phase of the Migration period in the vicinity of primaeval grave mounds (see: Geisslinger 1967, cat. no. I. 86, 91, 228, 305).

Close analogies to Wapno represent especially finds from Lyngby, Lyngby sn., north Jutland (Denmark), and Gyllerup (?), Hörup sn., Scania (Sweden) (see: Geisslinger 1967; cat. no. I. 135, 310).

In Lyngby a big brakteat of C type according to O. Montelius (1900; 1906) was encountered while hacking through a neolithic grave-mound, located between two stones of the outer cover of the grave. From the part of the mound where the above-mentioned brakteat was located, a double brakteat pendant of A type according to O. Montelius (1900; 1906) was excavated together with 2 spiral golden rings and two ring-coins. In the grave mound from Gyllerup (?) there were discovered: charcoal, a golden chain with a brakteat (?) and at least 24 Roman solids, among others specimens issued by emperors: Leo I (457-474), Julius Nepos (474-475), Zeno (474-491), and Anastasius I (491-518). According to H. Geisslinger (1967, 166 cat. no. 310) the grave mound was formed in primaeval times. The ritualistic character of the golden deposits is very probable.

Owing to strong similarities found in the above-mentioned treasures the analogically dated finds from

Wapno too can be considered cultural deposits of Nordic character, placed in primaeval grave mounds.

Conclusion: the golden relics discovered in the last century in grave mounds in Wapno constituted three separate treasures. Only deposit no. 1 comprised several elements, while the two remaining presumably consisted of only one golden object, since archive sources do not specify whether deposits no. 2 and 3 comprised also other items. All the treasures were re-buried in stone-and-earth grave mounds of Pomeranian culture from the Hallstatt D period. Deposits no. 1 and 2 were located within one grave but in two separate clay anthropomorphic cinerary urns from the Hallstatt D period (fig. 3) located under the stone mound of the grave mound. Nothing is known about the way deposit no. 3 was laid. The conditions of „hiding” and the character of the treasures qualify them as typical of the south-western area of Scandinavian cultural circle of the 2nd half of the 5th c. – the beginning of the 6th c. AD (Jutland, the Danish Islands, Scania, Baltic islands). From the same territory come also the closest analogies to brakteats, a ring, and chain links included in the contents of the deposits. The treasures from Wapno were probable buried for ritualistic reasons. The fact that they were discovered in several locations on the site makes them resemble big Scandinavian sacrificial sites from the Migration period from Illerup (Jutland, Denmark), Ejsbøl (Jutland, Denmark), Sösdala – no. 16 (Scania, Sweden), and Nydam (Schleswig, Germany) where there were found separated concentrations of ritually deposited objects, mainly weapons, elements of swords' handle, and a horse's harness. In the case of treasures with golden brakteats (among others of C type according to O. Montelius), dated from the end of the 5th c. – the 1st half of the 6th c. AD, a similar situation to the one at the Wapno site was, among others, in Hesselagergårds

Skov, Hesselager sn., Fionia (Denmark), and Hvolbaek, Fruering sn., Jutland (Denmark) (see: Geisslinger 1967, cat. no. I. 126-127, 187-188).

The fact that the analogies to the golden treasures from Wapno are known exclusively from the south-western part of Scandinavian cultural circle from the Migration period (especially from Oland and Skania), together with the unique character of the find in the Oder and Vistula basins (see: fig. 10), suggest that the owners of the discovered objects came from the North, possibly from the olandian-scanian area. Lack of traces of settlement at Wapno which would be contemporary to the Scandinavian treasures found in this place (see: Leśny 1975, 137-138) suggests that the group of Scandinavians present in this part of Pałuki (probably a small one) did not play the role of middlemen in the long-distance exchange of lucrative goods between the area of the Baltic Sea and southern Europe. This hypothesis is confirmed also by the lack of treasures of golden solids in Great Poland from the 5th c. – the 1st half of the 6th c. (see: Godłowski 1989, map 2-3), certified as coming from the areas undoubtedly participating in long-distance commerce with the south of Europe, e.g. Baltic islands, the area of J. Mälär in central Sweden, the estuaries of the Oder and Vistula rivers (see: Gaul 1979; 1982). It seems that the Scandinavians from the area of Wapno could possibly exploit local deposits of rock salt and deal with initial distribution of this lucrative and popular article at that time (see: Żak 1962; Dzieduszycki 1991/92, 49). In „barbaricum” this mineral most probably played the role of money in so-called ceremonial exchange. In this case the convenient connections between the area of Kujawy and Pałuki and the area of the lower Oder and Vistula rivers through the Warta and Noteć rivers, and possibly the Brda river, acquire supreme importance.

Adres autora:

Mgr Michał Kara
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział Poznański
ul. Zwierzyniecka 20
60-814 Poznań
Polska